

Успехи.

Успехи Успехи Успехи

успехи

47.925)

5-16

1909

31 AUG 2007

05 SEP 2017

N° 1

« ՓԱՐՈՍ » ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՆԽԱՍ

ՆԵՐԿԱ ՄՈՎԸ ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՃԱՊԵՆԵՐԸ

• ԳԱՍԱԽՈՍԻԱԾ ՏՐԱՊԻՋՈՆ
1908 ՀՈԿՏ. 9 ԻՆ •

1909

ՏՐԱՊԻՋՈՆ

ՏՊԱՐԱՆ «ՄԷՇՎԵՐԷԹ»-Ի

N° 1

« ֓ԱՐՈՍ » ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

9147.928)
Մ-16

ՄԱՆԻԱՍ

ՆԵՐԿԱՅ ՍՈՎԷ ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

« ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԱԾ ՏՐԱՊԻԶՈՆ »
1908 ՇՈԿՏ . 9 ԻՆ »

0740
1

1909

ՏՐԱՊԻԶՈՆ

« ՏՊԱՐԱՆ ՄԷՇՎԷՐԷԹԻ »

21.06.2013

12,033

ԻՄ ՄԵԾ ՈՒՍՈՒՑԻՉ

Ս. ՉԱԽԱՐԵԱՆՅԻՆ

ԿԸ ՆՈՒԻՐԷ

ՄԱԼԽԱՍ

4121-89

ՆԵՐԿԱՅ ՍՈՎԸ ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Հայրենակիցներ!

Շնորհիւ երկարատեւ արնոտ յեղափոխական շարժման, վերջապէս ինկաւ հաղար գլխեան վիշապը, որ երկար դարեր շարունակ չոքած թուրքիայի կրծքին, մեր չքնաղ երկիրը հասցուց տնտեսական ներկայ սնանկացած դրութեան:

Անչափ զոհողութեամբ ձեռք բերուած ազատութիւնէն օգտուելով, երբ հնարաւոր դարձաւ բռնապետական կլասիկ թուրքիայի մէջ մտածելու և մտածածը ազատօրէն արտայայտելու, ամենակենսական հարցը որ մենք մեզ կ'տանք, այն է թէ ի՞նչ եղանք մենք հայերս ա՛րեղջուր-թեամբ վերջի 18 երկարաձիգ արնոտ տարիներու ընթացքին մէջ, ինչ կը ներկայացնենք ինքներս: Հրէշի արնոտ ձեռքը որ զարհուրելի թափով անցաւ հայաշատ գաւառներէն, մարդկային արնոտ հունձքը կատարելով, ինչ նոր դրութիւն ստեղծեց մեզ համար, տնտեսական ինչ՞ վիճակի մէջ կը գտնուի ներքին գաւառներու հայր. արդեօք սահմանադրական այս կարգերը ապահովելու են բազմաշարժար հայ ժողովրդի տնտեսութիւնը, անոր ազգային ինքնուրոյն կուլտուրական էվոլյուսիոնը:

Հազիւ ազատուած ամբողջ երկրի ստեղծագործող կեանքը թունաւորող կոշմարից, որի անունն էր սուլթանական բացարձակ անպատասխանատու բռնապետութիւն, հազիւ կենդանացած երկարատեւ մեռելութենէն, կը գլտնուինք շատ ծանր իրականութեան առջեւ. սով է հայկական գաւառներու մէջ, ամենահայաշատ գաւառները, վաւարականը, Տարօնը իրանց յարակից գաւառներով, քայքայուած են. ծագող ազատութեան արևի հետ հեգնող զուգահիստութեամբ, մեր «լինել չըլինել» ու հարցը մեր առջեւ:

կը կանգնի և բնականօրէն մեր մէջ ամենաուժեղ կեդրոյ
կը խօսի ամեն բանէ առաջ ազգային գոյութեան, աւ-
բողջութեան պահպանման բնագրը: Այսպիսի բացառիկ
բրիթիքական ժամանակամիջոցներն են, որ կը ներգաճակեն
մեր հակոտնեայ հոգեբանութիւնները և ժամանակաորակէս
հնարաւոր կը գտնենք մեր ազգին մէջ գոյութիւն ունե-
ցող, դասակարգային շատ անդոյն շերտաւորմանը, հաւա-
սարուելու և կենդանանալու գլխաւորապէս մէկ նպատա-
կակէտի վրայ. պահպանել ազգային կեանքը, ինքնուրու-
նութիւնը, գոյութեան յարատեւութիւնը:

Ամէն մէկ հայ որ գիտակցօրէն կանգնած է ընդ իրա-
կանութեան առջեւ, որը ընդունակ է ըմբռնելու ներկայ կա-
ցութեան ահողջ ծանրութիւնը, նրա համար սովի հետե-
ւանքները պիտի համարուին հայ ժողովրդի եթէ ոչ ամ-
բողջութեան, գէթ խոշոր մէկ մասին բնաջնջումը: Հայ ազ-
գութեան հիմքը կը կազմէ գլխաւորաբար աշխատաւոր
գիւղացիութիւնը. երբ չիկայ գիւղացիութիւն, չկարող
գոյութիւն ունենալ և հայրենիք և ազգութիւն. երբ վը-
տանգուած է ազգի մը գիւղացիութիւնը, վտանգուած է
և ազգութեան ամբողջութիւնը: Հայ ազգը կազմուած է
ոչ թէ քաղաքներու բնակիչներով, որոնք հազիւ 20% կը
կազմեն ամբողջութեան և որոնք իրանց միջավայրի շնորհիւ
ընդունակ են տարուելու դէպի քօլմօթօ թիւզմ, այլ 80%
գիւղացիութիւնը և աշխատաւորութիւնը, որոնց մէջ կապրի
ազգը, իր անանձնայատուկ ազգային բարոյականով,
իր ցեղական առողջ ձգտումներով, ազգի նկարագիրը
կազմող յատկութիւններով և ցեղային հոգեկան մտաւոր ու
ֆիզիքական կարողութիւններով:

Հիմնաւորելով ազգի գոյութեան ապահովութիւնը և
յարատեւութիւնը գիւղացիութեան և աշխատաւորութեան

առողջ զարգացմանը և տեւականութեամբ, երբ մենք կը
ցանկանանք մեր ազգի գոյութեան պահպանումը որպէս
ազգերու մեծ ընտանիքի մէկ փոքրիկ հատուածը, պար-
տաւոր ենք լրջօրէն վերաբերուիլ դէպի ներքին գաւառ-
ներու սովը և անոր առաջացրած դրութեանը:

Ներկայ ճգնաժամային ժամանակին մէջ, կարծէք բնազ-
դօրէն կարտայայտի ինքնամիփոփման և ինքնապաշտպանու-
թեան ձգտումը. ատոր փայլուն ապացոյցն է ընդհանրապէս
հասարակութեան և մասնաւորապէս լրագրութեան ցոյց
տուած փութկոտ և ջղայնօտ վերաբերմունքը: Բայց այդ-
զպացումը ամբոխային հոգեբանութիւնով առաջնորդուած՝
չի կարողացաւ դեռ այդ երեւոյթի սովի վերլուծման են-
թարկել, գտնալու պատճառները զայն յառաջացնող, որ-
պէսզի հնարաւոր լինէր և միջոցներու մասին մտածել:

Հասկանալ սովի և անոր հետեւանքներու վտանգա-
ւորութիւնը, ազգային կեանքի ապահովութեան տեսակէ-
տով, կարենալ զայն պատկերել թէկուզ ամենափայլուն
դոյներով, դեռ չի նշանակեր գտնել միջոցները սովի դէմ
աքթիւ կռիւ մղելու. հարկաւոր է սովի առաջացման պատ-
ճառները ուսումնասիրել, գտնել այն հանգամանքները,
որոնք ստեղծեցին նպաստաւոր հող այդ չարիքի գոյու-
թիւնը յառաջացնող այդ բոլորէն վերջն է, որ կարելի և հը-
նարաւոր կը լինի մտածել միջոցներու մասին. բայց ոչ թէ
սովի դէմ կռուելու (սրովհետեւ բոլոր օժանդակութիւնները,
Դրամական նպաստները, փայլաթիւներ են միայն և ոչ
հիմնական միջոցներ սովը արմատախիւ անելու), այլ այդ-
ներքին գաւառներու մէջ ստեղծելու կեանքի այնպիսի
պայմաններ, ուր սովը այլեւս հնարաւորութիւն չունենայ
երեւան գալու:

Այս պէտք է լինի մեր հիմնական մտածողութեան

առարկան, այն հասկանալի պատճառով, որ ոչ մէկ էր-
կրի մէջ սովի առաջըը չեն կարողացած առնել բարեգոր-
ծութիւնները և միեւնոյնը չապաստները Հնդկաստանի մէջ
պարեմաբար կրկնուող սովը, ազոր ամենահամոզեցուցիչ
օրինակն է. չոյնը կարելի է ըսել և Ռուսաստանի համար.
ոչաւել միշտեւ ներքին նահանգներու մէջ սովը կը տը-
րէր, կառավարութիւնը փոխանակ հիմնականօրէն աշխա-
տելու վերացնել սովը ստեղծող պատճառները, ազոր փո-
խադէն միեւնոյնը բուսական շրջանակէն, ճիշտ
սոյդ ժամանակփրկ ներքին դաւաճներու մէջ մարդիկ քաղ-
ցած կը կոտորուին Ստեպանէն հարիւր հազարաւոր փութ ցո-
րենէ կարտահանուէր գէշ պի Մարտէյլ : Հայրն'նակիցներ, դուք
կը տեսնէք, որ իսկապէս երկրի մը մէջ առաջացած սո-
վի պատճառները պէտք է փնտռել միմիայն երաշտի, կը-
լիմայական անյարմարութեան կամ անբերբիութեան ու ան-
ակնկալ աղետի մը մէջ, այլ զանազան փաթորներու, որոնք
միայն կ'առաջացնեն և պարարտ հող կ'ստեղծեն Սովի
դոյնութիւնը սովորական երեւոյթ դարձնելու :

Ներկայ. Կառավարութեամբ, մենք կ'աշխատինք որոշ
գաղափար մը տալ ձեզ, ընդհանրապէս սովի և զայն յա-
ռաջագնող պատճառներին մասին և մասնաւորապէս կանդ-
կանները վատաշուրտեանի վրայ, որտեղ վերջի 4-5 տա-
րեաներս սով է և որը ստացած է քրօնիքական բնաւորութիւն :
Այդէ պատճառը, որ սովորական դարձած այդ երեւոյթը
այլևս չի ազդեր մեր զգացումներու և մտածողութեանը
վրայ, մեր ջիւղերը այդ սովորական երեւոյթներէն կարծէք
փթացած են և այլևս չեն ներդրածեր մեր զգացումներու վը-
ցումներ Այդ հոգեբանական ըմբռնողութիւնը վա-
րակէլ է ոչ միայն մեզ հեռուէն դիտողներուս, այլ և վաւ-

պուրականի ժողովրդեան, որոնց համար սուրբ դարձած է բնական դուրսիւն մը, կամ եթէ կուզէք ըսէք, անխոստանի ճակատագիր մը :

Նախ քան սովի և անոր պատճառներու մասին խոսելը, հարկաւոր է մտաւոր դադաւար մը կազմել այդ երկրի աշխարհագրական կազմի, կլիմայի, բնակչութեան երկրի և աղբաբնակչութեան տեսակի, նրանց տնտեսական տուրական դրութեան մասին, մեկնայն ժամանակ զուգընթացաբար յառաջ տանելով քաղաքական կեանքի զանազան ելևէջները, որոնք իրար միացած՝ մեծապէս կաղզեն երկրի տնտեսական կեանքի ձեւակերպումն վրայ ։

Կը կրկնեմ, վառպուրականի շրջանը կը վերցնեմ գրել-
խաւորապէս այն պարզ պատճառի համար, որ մեր հայաշատ
շրջոններէն ամենաժամօթը, ամենաշատ ուսումնասիրուածն է
և նմանողութեան կէտերը ու պատճառները այնքան նման
են իրար, որ ինչ որ ասէնք վառպուրականի, նոյնը կարելի
է ասել Մշոյ դաշտի, Սասունի, Բասէնի, Ալաշկերտի, Պը-
է ասել Մշոյ դաշտի, Սասունի, Բասէնի, Ալաշկերտի, Պը-
է անուխի, Հաճընի, Զէյթունի մասին, ընդհանրապէս պատ-
ճառները հայկական դաւառներու մէջ գրեթէ միեւնոյն
են, ադոնց հետեւանքներն են, որ տարբեր դաւառներու
մէջ զանազան չափերով կ'արտայայտուին, նայելով տե-
ղական առանձնայատուկ պայմաններուն ։

Վասպուրականը, Վանայ վիլայէթութեան մեծագոյն
մասը կը կազմէ, ինկած Օսմանեան կայսրութեան արեւել-
ակողմը . եր արեւելակողի երկանքով անվիշապէս սահ-
մանակից է Պարսկաստանի : Ամբողջ Վասպուրականը հար-
կաւոր է բաժանել երկու գլխաւոր մասերու . լեռնային՝ ինչ-
պիսիքն են Մոկսը, Շատախը, Նորդուղը, Կարճկանը, Կա-
ւաշը և Ատէլճիկաղը . դաշտային՝ որոնք են Խոշապ, Հայ-
օց-ձոր, Պաշկալէ, Սարայ, Արճակ, Բերկրի, Թինար, Արճէշ :

Վասպուրականը գտնուելով հայկական բարձրական-
դակի հարաւ արեւելակողմը, բնականաբար ունի բարձր
մակերեւոյթ, անոր ամենաստոր լոկերեւոյթ ունեցող տեղը
Վանայ լիճը 5650 ոտնաչափ բարձր է մշկերկրական ծովէն,
ամենաբարձրը Ապաղայի դաշտավայրը որ, 6500 ոտքի բարձ-
րութիւն ունի. իսկ ամբողջ վասպուրականի բնական բա-
ժանումները առաջացնող լեռնաշղթաները 9 հազարէն մին-
չեւ 11 հազար ուր բարձրութեան կը հասնին: Վասպու-
րականը որպէս ցամաքային երկիր, ունի բոլոր բնորոշ յատ-
կութիւնները նման երկիրներու: Հեռու գտնուելով ծովերէ,
և չընկալուած լինելով անհատնում բարձր ու ցած լեռ-
նաշղթաներով, հասկանալի է որ ծովային խոնաւ քամի-
ները առատ անձրեւային տեղումներ չեն աներ, բայց ա-
տոնց պակասը կը լրացնէ առատօրէն տեղացող ձիւներ,
որը մինչեւ մայիսի վերջ, դեռ նստած կը մնայ սարա-
լանջիւրին: Գարնան տաք քամիները հարաւի, արեւի ջերմ
ճառագայթներուն հետ կը հալեցնեն ձեան հսկայ զանդ-
ուածը և հալող ձիւներ ծծուելով սարավիշերէն, անհատնում
աղբերակներու, վտակներու ծայր կուտայ որով և կապա-
հովուի երկրադորձական ալխատանքները:

Ինչպէս դուք կը նկատէք, ամէն մի դաշտ, նոյնիսկ ամենաբարձր լեռնադաշտները, ինչպիսիքն են փետան-դաշտը և Սպաղու դաշտը, (մօտ 6500 ոտք բարձրութեամբ) ուռուցում են մի կամ մի քանի գետակներով ։ Ձրով առատ այդ երկիրը, որու գրեթէ ամենաաննշան դաշտէն իսկ գետակ մը անց կը կենայ, բնական է, որ երկրագործական աշխատանքներու համար, յարմար միջավայր մը կը ներկայացնէ ։ Բնական յարմարութիւններէն դուրս ալ աշխատաւոր գիւղացիութիւնը, իրա տնտեսութեան ազահովութեանը համար, ստեղծած է արուեստական միջոցներ, հը-

նարաւոր չափով ջրաբքի դաբձնելու իր անջրդի աբտերը ։
Կան գեղեցիկ քեահրիդներ , որոնք ահագին հեռաւորու-
թենէ ջուր կը բերեն բոլորովին անջրդի տեղերը , այդ-
քեահրիդները , որքան ինձ ծանօթեն , Ստրպատականի , Վաս-
պուրականի և Արարատեան գաշտի մէջ գոյութիւն ունին ։
Արհեստական են և այն բաղմամբիւ լճերը , որոնք գոյութիւն
ունին ներկայիւ ։ Հսկայական աշխատանքներով առաջ եկած
այդ կէօլերը , ցոյց կուտան աշխատասիրութեան և երկրագոր-
ծական աշխատանքներու յառաջդիմութիւնը . կէօլերու մէջ
նշանաւոր են Շուշանից , Սղդիա կէօլերը , ինչպէս Դաւ Գէ-
շիշ կէօլը որը պատմական հնութիւն մ'է . կան և ուրիշ զանա-
զան կէօլեր , որոնք դիւղացիները կը գործածեն որպէս ջրամ-
բարներ ամառնային չոր եղանակներուն աբտերը ջրելու հա-
մար ։ Բայց ամենէն նշանաւորները երկարաձիգ ջրանցքներն
են , որոնց մասին աբժէ քիշ կանգ առնել ։ Նազ նշանա-
ւորը Շուշանից (՝) ջրանցքն է , որ ըստ աւանդութեան շինել
տուած է Վասպուրականի վերջին Թագաւոր Սենեքերիմը .
Վարագայ սարէն բղխած այդ առուններու միացած վտակը
սարի սեպածեւ փէշերը քերելով , կուգայ մինչեւ Վարա-
գայ Վանքը , մօտ 3 - 4 վերստ տարածութեան տեղ և ա-
պա երկու մասի կը բաժնուի , մին ուղղակի կ'անցնի դէպի

(*) Պատմում են, որ՝ երբ Սենեքերիսը թագաւորը իւր աղջկան կ'առնուէր այնտեղ, ըստ սովորութեան որպէս օգիտ տնոր կը նշարէ իր գիւղերէն մէկը։ Մի անգամ երբ աղջկանը իւր կ'երթայ հարց կուտայ անոր թէ, « ինչ կը ցանկանաս, խնդրէ եւ ինչ որ լինի խնդիրդ կատարելու կը ցանկանաս », խելացի աղջիկը առանց տատամներու կը պատասխանէ.
« Ինչ գիւղ նշարեցիր, մալ ու միւլք, բայց ինչ անեմ ես »
« Ինչ գիւղ նշարեցիր, ջուր չունին, եթէ խնդիրքս կագիւղը, երբ իմ գիւղացիք ջուր չունին, եթէ խնդիրքս կատարուելու է, ապա ես կը խնդրեմ իմ ապարանջանի մետարուելու է,

Շուշանց մօտ 6 վերստ երկայնութեամբ, իսկ միւսը կը դործածուի վանքի լճի, ջաղացքի և արտերը ջրելու :

Իսկ երկրորդը, մեծագործ ջրանցքը, որը դարձեալ աւանդութեամբ Ասորեստանի Շամիրամ Թագուհուն կը վերագրուի, բղխելով վերին Բժնկերտի հարաւ արեւելակողմ, Արտու լեռնաշղթայի փէշէն, անցնելով վերին և վարին Բժնկերտի կողքով, արեւմտական կառուրջի վրայով խաչածեւ կտրելով կանցնի Անդղայ գետը, խառնուրդ գլուխի մօտ, ջրելով իր յառաջխաղացութեան մէջ՝ Կելպլատանի, Կեւայ, Վերեւանայ, Անգղայ, Մաշտակի, Իշխանիկէօմի, Վէօշիկի, Ս. Վարդանի, Արտամեստ արտերը, կուգայ կը հասնի մինչեւ Վանայ դաշտը, համարեա մինչեւ քաղաքամէջ : Մօտաւորապէս 55-65 վերստ երկարութիւն ունեցող այդ հսկայ ջրանցքը, ցոյց կուտայ, թէ՛ տաննեակ դարեր առաջ իսկ, Վասպուրականի մէջ երկրագործութիւնը որքան էր յառաջդիմած և այնտեղ ապրող ժողովուրդը ինչ կուտուրական բարձրութեան էր հասած. ասով և հասկանալի կը գտնայ աղգային պատմութեան մէջ առեղծուածային բնութիւն կրող Ռարդեան ժամանակաշրջանը, երբ միայն Վասպուրականի լճան կը յիշատակուի գոյութիւնը 40 պարսպապատ քաղաքներու, որք աժմ անապատ են միայն : Շնորհիւ ջրի առատութեան Վասպուրականի վարելահողերու ²⁾ ը ջրարբի պէտքէ հաճութեամբ ջուր, ի՞նչ գիւղացիներու համար » . Թագաւորը կը համաձայնուի : Բայց ապարանջան քարը ժամանակի բնութեան մէջ ջրի անընդատ շփուէն մեծնալով բաւական խոշոր ծակ մ'է դարձեր ներկայիս և հնարաւորութիւն տուած Շուշանց գիւղացիութեան, ոչ թէ միայն իրանց կարիքներու բաւարարութիւն տալու, այլև դաշտի երկրագործներուն, ջուր ծախելու :

Վարել. և հաղիւ ^{1/3} անջրդի. այդ համեմատութիւնը մօտաւորապէս կը հաստատուի ներքեւ աղիւսակէն :

	Գլուխի անուն	վարելահող, չափ	ջրարբի, չափ	անջրդի, չափ
1	Սղգիա	500	500	—
2	Լամկերտ	300	200	100
3	Կողպանց	100	50	50
4	Դարման գեղ	370	200	170
5	Փառուղ	500	300	200
6	Պախեղիկ	300	200	100
7	Արճակ	1100	1100	—
8	Խարաղոփիս	1700	700	1000
9	Ղլլճա	500	350	150
10	Չօպանօղլի	350	200	150
11	Ատիկիւզէլ	370	370	—
12	Կիւսնենց	870	870	—
13	Պօղանց	450	100	350
14	Աւերակի	1000	500	500
15	Շահպաղի	700	450	250
		9110	6090	3020

Բնականօրէն կան շրջաններ, որտեղ համեմատաբար անջրդի վարելահողերը մեծ ^{1/3} կը կազմեն. բայց երբ ամբողջութեան մասին է խօսքը, ջրառատ շրջանները այնքան ընդարձակ են, որ՝ ապահովաբար վերոյիշեալ տոկոսը որպէս Վասպուրականի ընդհանուր նօրմա, առանց սխալուելու կարելի է ընդունել :

Վասպուրականի կլիման, ինչպէս բոլոր ցամաքային երկիրներունը, ամառը շոգ է, իսկ ձմեռը սառսիկ ցուրտ և երկարատեւ կը լինի. սակայն ամառնային տաք ամիս-

ակատար ամբողջութիւն է կազմած, տնտեսական վիճակով բոլորովին անկախ, պատասխարած հսկայ լեռնաշղթաներով, բնական ամրութիւններով, երբ հնարաւոր էր շնորհիւ լեռնային դիրքի յարմարութեան, փոքրիկ ուժով դիմադրել դրացի իշխանապետութիւններու նոյն իսկ շատ մեծ ուժերուն, հասկանալի բան է, որ պիտի աճէր և իշխող տարրերու մէջ ինքնուրոյնութեան, լիակատար անկախութեան զգացումը և կեդրոնախոյզ ձգտումը միշտ պիտի երեւան գար, երբ որ և է գաւառ ընդհանուր գործի մը մէջ իր սեպհական շահը չի նշմարէր։ Այդ իսկ է պատճառը, որ մեր անցեալ պատմութեան մէջ, չենք գտներ նոյն իսկ մէկ եղակի դէպք, երբ՝ բոլոր նախարարներու կամաւորի ճիշտ է ըսել, բոլոր բաժանումներու շահերը, միատեսակութիւն ներկայացնէին, և ազով հնարաւորութիւն տային ընդհանուր ուժերու համերաշխ գործակցութեան։ Վասպուրականի ներկայ կառավարչական բաժանումները դրեթէ կը համապատասխանեն հայկական հին պատմական շրջաններուն, հետեւաբար, ներկայիս ալ կառավարութիւնը առաջնորդուած է բնական բաժանումներով։

Վասպուրականի գաւառներն, և անոնց տարածութիւններն, քառակուսի վերասի հաշով հետեւեալներն են։

Վան նահիէ (քաղաք և շրջաօտը)	430 ք. վերստ
Գալաշ	625 » »
Կարճկան	630 » »
Մոկս	600 » »
Շատախ	1625 » »
Նորասուղ	1325 » »
Սարայ-կամ Մահմուտիէ	2110 » »
Արճակ	875 » »
Բերկրի	2325 » »

Թիմար	800 » »
Արճէշ	1900 » »
Ատիլճէվաղ	875 » »
Խօշապ	1250 » »
Բաշկալա	2150 » »
Հայոց ձոր	625 » »
	18,145 » »

Ուրեմն Վասպուրականի տարածութիւնն է 18,145 ք.վ.։ Այս համառօտ աշխարհագրական նկարագրութեամբ շատ ամփոփ դադարաւոր մը կը ցոյց տալ ձեզ Վասպուրականի մասին, մեր նիւթէն շատ պիտի շեղէինք, եթէ աւելի մանրամասնաբար անցնէինք, այսչափը բաւ համարելով, անցնէինք անոր բնակչութեան թիւին և ազգային բաժանումներուն։

	ԸՆԴՀ.	ՀԱՅ.	ԴԻԻԴԻ	ԹՈՒՐԻ	ԱՍՈՐ	ԵԶԻՏ	ԶԵՐԿ	ՅԻ.	ՀՐԷ.
ՎԱՆ ԵՒ ՆԱՀԻԷ	7057	4374	164	2465	—	—	—	54	—
ԱՏԻԼՃԷՎԱՁ	2119	569	773	704	—	—	76	—	—
ԱՐՃԷՇ	2873	495	1742	636	—	—	—	—	—
ԹԻՄԱՐ	2955	1982	428	450	57	18	20	—	—
ՇԱՏԱԽ	1303	763	540	—	—	—	—	—	—
ԳԱԻԱՇ	2105	1193	912	—	—	—	—	—	—
ՄՈԿՍ	1166	709	452	—	5	—	—	—	—
ԿԱՐՇԿԱՆ	1823	768	1055	—	—	—	—	—	—
ՆՈՐՏՈՒՁ	1064	168	818	—	78	—	—	—	—
ՀԱԷՐՏ ԶՐՐ	1502	1087	372	—	43	—	—	—	—
ԱՐԷԱԿ	1625	715	677	—	87	120	26	—	—
ՄԱՀՄԱՆԻՏԷ	1975	84	1502	—	114	275	—	—	—
ԲԵՐԿՐԻ	2924	364	2459	—	—	101	—	—	—
ՀԱՄԻՏԻԷ	1220	299	885	—	36	—	—	—	159
ԲԱՇԿԱԼԷ	3548	562	2643	—	184	—	—	—	—
	35259	14132	15422	4252	604	514	122	54	159

Ուրեմն վասպուրականի բնակչութեան ընդհանուր թիւն է 35,259 տուն. նկատի առնելով առհասարակ հայկական նահապետական օճախի բազմամարդութիւնը, թմեն մի տուն հաշւելով 7 մարդ, վասպուրականի ազգաբնակչութեան ընդհանուր թիւը կը լինի 246,813 անձ: Պիտի ասել, որ հայ ժողովուրդը համեմատելով դժբաղդի ազգերու, քրդերու և թուրքերու հետ, միշտ ընտանիքի թիւը մէկով աւելի հաշւելու ենք, սակայն մէկգիծգելով այդ չնչին տարբերութիւնը, կունենանք ազգաբնակչութեան հետեւեալ բաժանումները:

Ընդհ. ազգաբնակչութ.	35,259X7=	246,813	անձ
Հայ	14,132X7=	98,924	»
Քիւրդ	15,422X7=	107,954	»
Թուրք	4,252X7=	29,764	»
Զանազան	1,453X7=	10,171	»

Հետեւեալ տոկոսային համեմատութիւններով

Հայ	40	%
Քիւրդ	43 1/2	%
Թուրք	12 1/2	%
Զանազան	4	%

Ինչպէս կը տեսնուի ցոյց տրած տոկոսային համեմատութենէն, տիրապետող երկու դիւսաւոր ազգեր միայն աչքի կը զարնեն իրանց թւական առաւելութեամբ: Քիւրդն ու Հայը իսկ թուրք տարրը հազիւ 12 1/2 % կը կազմէ ամբողջութեան. թւական նշանակութեամբ թէև անընչան, բայց իր քաղաքական արժէքովը և կատարած դերովը, գերիշխող տարրը կը կազմէ:

Երբ քիչ առաջ խօսեցի վասպուրականի աշխարհադրական դերքի մասին, ցոյց տւել, (թէեւ շատ համառօտ)

որ կլիման, երկրային կազմը նպաստաւոր են երկրագործական աշխատանքներու զարգացմանը, հետեւաբար սոճական աշխատանքներու զարգացմանը, հետեւաբար սոճական աշխատանքները միայն փնտռել ատենց էջ, մենք չենք կարող: Ճիշտ է, որ կլիմայական անակնկալ փոփոխութիւնները, երկարատեւ երաշտը, անժամանակ ցուրտը, քամին, ինչպէս նաեւ սաստիկ անձրևները մեծապէս կազդեն երկրագործական արդիւնաբերութեան վրայ. սակայն այդ պատճառներէն յառաջացած սովը իր ծաւալով մասնակի բնաւորութիւն կը կրէ ու պատահական կերպով երեւան կուգայ, և ոչ թէ ներկայիս նման դրկած կը լինի ահադին տարածութիւն, ու սեպտեմբրի կերպով յաջորդաբար միեւնոյն շրջաններու մէջ կերելի, հետզհետէ աւելի եւս ուժեղանալով:

Այժմ ի՞նչն են հարց կը ծագի թէ, թերեւս երկիրը (հողի տարածութիւնը) անկարող է կերակրել համեմատաբար ստաւրաթիւ ժողովուրդը: Ընդունելով ամբողջ բնակչութեան թիւը 246,813 և վասպուրականի տարածութիւնը 18,145 քառակուսի վերստ, ամեն մէկ քառակուսի վերստին ուրեմն կլինայ, գրեթէ 14 մարդ: Երբ այդ թիւը բազմապատկեման կը դնենք զանազան երկիրներու ազգաբնակչութեան խտութեանը հետ, կունենանք հետեւեալ աբտայայտիչ աղիւսեակը,

1	Պիլճիգայի մէջ մէկ ք. վ. տարծ.	վրայ	239	մարդ
2	Պիլճիգայի մէջ մէկ ք. վ. տարծ.	»	153	»
3	Հոլանտայի » » » »	»	132	»
4	Սնդիլայի » » » »	»	111	»
5	Ճաբօնի » » » »	»	64	»
6	Հնդկաստանի » » » »	»	52	»
7	Սերայի » » » »	»	46	»
8	Քօրէյի » » » »	»	45	»
9	Ռումանիայի » » » »	»	45	»

6	Պօլկարիայի » » » » » »	39	»
10	Սպանիայի » » » » » »	36	»
11	Պօմերանի » » » » » »	31	»
12	Եւրոպական Ռուսաստանի » » » » » »	23	»
13	Կովկասի և անդր-Կովկասի » » » » » »	20	»
14	Եւրոպական թուրքիայի » » » » » »	36	»
15	Շահի » » » » » »	44	»
16	Փոքր Ասիայի » » » » » »	47	»
17	Հայաստան և քաղաքական » » » » » »	40	»
18	Վասպուրականի » » » » » »	44	»

Վերի վիճակագրական համեմատութիւնն պարզօրէն կապացուցւի, որ երկրի կերակրողական կարողութիւնը անհամեմատ աւելի է բնակչութեան, թիւի համեմատութեամբ, և այդ երկրորդ ընդունակ է իր ներկայ բնակչութեան քառապատիկն իսկ կերակրելու։ Ուրեմն եղբայրակերով կարող ենք ասել թէ՛ երկրի տաքածութիւնը, հողի որակը, և կլիմայական ու բնական անյարմարութիւնները չեն սովորյալացման պատճառները։

Երբ բնակչութեան թիւն ու որակն մասին խօսեցայ Ձեզ, ըսի որ երկրի ազգաբնակչութեան գլխաւոր տարրերը, իրենց թուական առաւելութեամբ՝ Փիւրան ու Հայն են, նոյնպէս և Թուրքը, եթէ ոչ իր թուական՝ գէթ քաղաքական նշանակութեամբ։

Այժմ առանց մեր դասախօսութիւնը չափազանց երկարացնելու, ամփոփ կերպով վերջնենք այդ երեք ազգութիւններն առանձին առանձին, տեսնելու թէ ատոմը ո՞րքան ընդունակ են տնտեսական ու կուլտուրական աշխատանքի, և երկրի աստիճանական զարգացման բրօքսին մէջ, ինչ գեր են խաղաղած և որքան են օգնած երկրի բարգաւաճմանը։

Դուք բոլորդ, քիչ թէ շատ կիմանաք օսմանեան պատմութիւնը, անոր սկզբնաւորութիւնն ու աստիճանական զարգացումը։ մեզ կարեւորն, այն ժամանակամիջոցն է, երբ այդ ժողովուրդը սկսեց աշխարհակալական եռուղեւումով դուրս պրօթկալ իր բնակավայրի շրջաններէն, տիրելով հեռաւոր և մօտաւոր շրջակայ երկիրներու, այդ պատմական շրջանին մէջ ցեղը ամբողջութեամբ կը ներկայացնէր ժողովրդական հսկայ զինուորական բանակ մը, վառւած անօրինակ աշխարհակալական ձգտումներով։

Ասիայի անապատներէն դուրս եկած այդ ազգմիկ ցեղը յանդուգն զեկամարներու առաջնորդութեամբ դրամելով շրջակայ երկիրները, իր նաճողական յառաջացումը շարունակեց գէպի հեռաւոր աշխարհներ, իր մեծ միութիւնէն փոքրիկ հատածներ մէջն աշխարհակալած երկիրներու կենտրոնական վայրերու մէջ, հզաւած երկիրներու կենտրոնական վայրերու մէջ, հզաւած երկիրներու կառավարելու, և ներքին կապ պահպանելու տիրած երկիրներուն մէջ ինչպէս նաեւ զազան հատածներու և իրանց չարժական կենտրոնին միջև, ժողովուրդ-բանակին՝ որը կապած չլինելով որեւէ վայրի, առանց հայրենիքի գաղափարի կենտրոնացնող ուժին, կը թափառէր, իր հայրենիքը համարելով զինուորական մեծ բանակը։

Դուք նոյնպէս կիմանաք որ Սիւլեյմանի ժամանակ Օսմանեան յաղթական բանակները հասան մինչև Լեռնայի սիրտը, Վիէննայի դարեւոր պարիսպներու առաջը։ Թափառական - զինուորական առողջ ժողովուրդի աշխարհակալական փառասիրութիւնները Ասիայի խորքէն դուրս քաշեցին այդ ընդունակ և ճարպիկ ցեղը, որուն վերապահւած էր խոշոր գեր մը կատարել պատմութեան մէջ, որը թէև ինքնին չափազանց փոքրած թիւ և կուլտու-

րապէս ստոր աստիճանի վրայ կանգնած, բայց իր ղինւորական
ուժեղ ցանցովը պատեց փոքր Ասիան, Ափրիկէի հիւսիս
արեւելեան մասը և հարաւ արեւելեան եւրոպան: Զինու-
որական յաղթական գնացք մէր այդ, որու յառաջապահ-
ները հասան մինչեւ Վիէննա, չի հանդիպելով որեւէ ուժեղ,
արգելիչ պատւարի: Հայաստանն ալ ուրիշ երկիրներու նը-
ման վերջնականօրէն ընկճւեցաւ, դառնալով Օսմ. կայս-
րութեան մէկ փոքրիկ հատւածը: Օսմանեան լայնածաւալ
երկիրը կառավարելու և որ դժխաւորն է, ամբողջութիւնը
պահպանել կարենալու համար՝ փոխանակ պատմութիւնէն
օգտւելու և հոռմէական կայսրութեան նման ինքնուրոյ-
նութեան իրաւունք տալու տիրապետած երկիրներու խառ-
նիճազանճ ազգութիւններուն, թուրքերը ուղեցին ու-
ժեղ կենտրոնացման սխիւթեմով, ամբողջ երկրի բախար
կապել իրանց հետ, ու այդ սկզբունքով առաջադրուած,
հպատակ ազգերու հասարակական կեանքը բռնութեամբ
այլափոխեցին, այդպէս վերջուցին անոնցմէ ղինւորա-
կանութիւնը (թէ և մեծապէս օգտուեցան այդ ազգերու
ղինւորական արեւստներէն), ջնջեցին անոնց մէջէն ազնւ-
ւական դասակարգը, (որը իր հոգեբանութեամբ ամենաըզ-
գայուն տարրն է, և որու մէջ ամենամեծ չափով կը խօ-
սի անկախութեան ձգտումը), և ամբողջ երկրի ժողովուր-
դը դարձուցին կերակրողներու հսկայ բանակ մը, զորիկ
քաղաքական բոլոր իրաւունքներէ:

Տիրողի անսանձ, բացարձակ իրաւունքներովն օգտուող
այդ ցեղը, ժամանակի ընթացքին մէջ անընդունակ դուրս
եկաւ ստեղծագործող աշխատանքի, ոչ թէ միայն այդ,
այլ՝ նոյն իսկ անընդունակ գտնուեցաւ եղածը իւրացնելու
մէջ, որպէսզի կարողանար համընթացօրէն առաջ գնալ աւել
բողջութեանը հետ, զեռ ատկէ ալ աւելին կայ. որպէս

տիրող, ղինւորական ժողովուրդ, առաջնորդւելով «քըրճը-
մըն» հագդը» ի միջնագարեան հասկացողութեամբ, այդ-
հին, պատմական ժամանակաշրջանին մէջ, ամբողջութեամբ
կապրէր հպատակներու արդիւնաբերութեամբը. այդ այդ-
պէս շարունակեցաւ, այնքան ատեն, որքան ատեն որ,
իրենց թիւը համեմատական չափով կը համապատասխա-
ներ հպատակներու արտադրողական չափին, այսինքն՝ որ-
քան ժամանակ որ հպատակները առանց ջնջելու կարող
էին կերակրել իրենց բացարձակ տէրերը: Սակայն շնոր-
հիւ իրենց անտեսական նպաստաւոր պայմաններուն, իս-
լամի թոյլատրած բազմակնութեանը, մասսայական բռնի
կրօնափոխութեանց, հետզհետէ իրենց թիւը բարձրացաւ
այնպիսի համեմատութեան, որ ապրիլ ի հաշիւ տիրապետ-
ւածներու, այլեւս անկարելի էր: Հարկաւոր է շեշտել և
այն, որ Վիէննայի պաշարումը, ճակատադրական խոշոր
նշանակութիւն ունեցաւ Օսմանեան տէրութեան համար:
Օսմանեան ղինւորական արեւը, բարձրացած մինչև զինիթը,
այդ անցաջող պաշարումէն վերջը թեքւեցաւ դէպի արեւ-
մուտք, այդ պարտութենէն սկսեալ, լայնածաւալ երկիրը
անընդհատ փոքրացաւ, կամաց կամաց զանազան մանր
ազգութիւններ իրենց կորսնցուցած ազատութիւնը ձեռք
բերին, իսկ թուրքերը հետզհետէ խտացան աւելի փոքր
տարածութեան վրայ: Ահա այդ ժամանակ իրենց
մէջ առաջ եկան և աւելի ևս շեշտեցան զանազան դա-
սակարգեր. ինչպիսիքն են, կայսերական խոշոր գերդաս-
տանը, պաշտօնէութիւնը, ղինւորականութիւնը, ուղեւական
հողատէրերը, դիւղային փոքրաթիւ աշխատաւորութիւնը,
իսկ մանր արհեստաւորութիւնը, բառի իսկակ անմտքով,
ինչպէս նախ վաճառականական դասակարգը, 19 երրորդ
դարու կէսէն վերջ միայն երեւան եկան:

Այդ դասակարգերը թէև չէին կարող լաւ աներու համապատասխան դասակարգերու հետ մըցիլ, իրենց կուլտուրական յետամնացութեան պատճառով, սակայն շնորհիւ զանազան առանձնաշնորհումներու, տիրապետող լինելու առաւելութեան և որ գլխաւորն է՝ քաջալերած պետութեան, դէպի իր ցեղակիցները ունեցած կողմնապահ և աչառու վերաբերմունքէն, կարողացան քաջէքաջ առաջ ելլելով, միշտ զինուորականութիւնը իրենց մօտեցող պահելով, որը իրենց գոյութեան միակ յիմակէտն էր։

Գրաւելով և հայկական աշխարհամասը, երկարուս և արխանալի կռիւներ մղելէ գլխի մամայացած, անոնք այդ երկրին մէջ, — ինչպէս առհասարակ ամեն տեղ — չտեղադրուեցան որպէս ժողովուրդ, որ գաղթած հեռուոր շրջանէ մը, իրեն համար բնակավայր կ'ընտրէ ուրիշ շրջան մը, և որու հողին ու ջրին հետ կապւելու է սերտօրէն, այլ որպէս տիրապետողներ և իշտողներ, որոնք օգտուելով իրենց բացառիկ հանդամանքներէն, գարեր շարունակ ապրեցան, առանց երկրի տնտեսութեան ու կուլտուրական կեանքի մէջ անմիջական հասնակցութիւն ունենալու։ Անոնք այդ սկզբնական շրջանի մէջ կը ներկայացնէին միմիայն կառավարական պաշտօնէութիւնը, զինուորականութիւնը, ըստաներու ոչնչացած հողատէր ազնականութիւնը։

Տիրապետած լայնարձակ երկրին մէջ սփռւած այդ ոչ երկրացի ժողովուրդի հատուածները, իրենց քմահաճոյքին յանձնած երկրներու մէջ, կը զեկավարէին միմիայն իրենց շահու տեսակէտովը, առանց ամենափոքր ուշադրութեան իսկ դարձնելու երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կեանքի վրայ։ Երկու անհրաժեշտութիւններ կ'ալին իրենց համար. մէկը՝ ապահովել իրենց տիրապետութիւնը ինչ գնով ալ կուզէ ըլլայ, — այդ յաջողացքին ուժեղ զին-

ւորական կազմակերպութեամբ — և երկրորդը՝ հատուածներու և կենդրոնի գոյութեան և տնտեսական կեանքի յարատեւութիւնը, անաշխատանք ապահովութիւնը, — ատոր ալ ամբողջ ծանրութիւնն ինկած էր ըստ ժողովրդի վիզին։

Բնականօրէն երկրի ազդարեակշիւթեան վիճակը ըսկաւ ծանրանալ. հարկէրը հետզհետէ աւելցան, զանազան գաղթականական հոսանքներ երկիրը ամայացուցին, իրար յաջորդող պատերազմները արտաքին թշնամիներու հետ, և ներքին անհամաձայնութիւններու պատճառով յառաջ եկած կռիւները, երկիրը հասցուցին կատարեալ սնանկ դրութեան։

Ժամանակի ընթացքի մէջ, զինուորական կորովն ու խելալի ոգին այլասեռւեցաւ. նախկին ուժեղ ցեղին յաջորդեց անգոյն միջակութիւն մը։

Երկրի քաղաքական և տնտեսական կեանքը չլիթայուած բռնապետական խիստ օղակներով, անկումէ անկում գլորեցաւ. ստեղծագործող կեանքի, ձգտումը հետզհետէ թուլացաւ. այլազան ցեղերով հարուստ երկրի բնակչութիւնը դարձաւ կիթան կախիլու մեծ հօտ մը, որմէ կաշխատէին ըստ հնարասութեան շատ կիթել, առանց իսկ մտածելու որ հարկաւոր են միջոցներ, այդ հօտի զարգացումը և յարստութիւնը ապահովող, նոյն իսկ տիրողներու շահի տեսակէտովը առաջնորդուած։

Կենդրոնն ալ իր կաբէին կ'ապրէր ծայրայեղ զեղխութեան մէջ։ Գաւառներու կողպաւած հարկւրաւոր միլիթոնները կը շտայլէին Պօլսոյ մէջ։ Սուլթաններու շրջապատող փաշաներու, պէյերու, նախարարներու անհատնում երամակները ամբողջ երկրի հարստութիւնը կը ծծէին, դեռ չհաշիւած կայսերական մեծ ընտանիքը իր անթիւ պա-

հանձներովը :

Ուրեմն պարզ է մեզ համար, թե՛ թուրք տարբը պատմական անցեալի մէջ, և անկէ վերջ երկար դարեր երկրի զարգացմանը մէջ չէ ունեցած խոշոր օժանդակիչ դեր. նոյն խի կարելի է առել թէ նա բացասական վերաբերմունք է ունեցած : Միայն 19-րդ դարու սկիզբէն սկսած թուրքը, զարձած սեփականատէր հողագործ, արեստաւոր և վաճառական սկսաւ իր բաժին օժանդակութիւնը միաժողով ամբողջութեանը հետ :

Այժմ մասնաւորելով մեր խօսքը վասպուրականի մէջ բնակող թուրքերու մասին, հարկաւոր է շեշտել որ ինչպէս առ հասարակ, անոնք ալ եկւորներ են, զինուորականներ ու պաշտոնէութիւն, իրենց պարագաներով. որոնք ժամանակի ընթացքի մէջ աճած՝ տեղաւորելով այդ շրջանի մէջ դարձած են տեղական բնակիչներ :

Ինչպէս քիչ վերը ես ցոյց տւի ձեզ, վասպուրականի թուրք բնակչութիւնը հազիւ $12\frac{1}{2}\%$ կը կազմէ ամբողջութեան, իսկ այդ թւէն ալ հազիւ 2% ը լինի գիւղացի աշխատաւոր. մնացեալները կառավարութեան պաշտօնեաներ են, կարւածատէրեր, մանր խանութպաններ — որոնք 96 ի կոտորածէն վերջ մանաւանդ, զգալի չափով բաղմացան — մնացեալները մշակներ, իշապանները, ոտքի վրայ աշխատողներ են, և այլն :

Եզրակացնելով կարելի է ըսել թէ թուրքը, որպէս աշխատաւոր գիւղացիութիւն, շատ չնչին տոկոս կը կազմէ, հազիւ 2% . հետեւաբար երկրի անտեսութեան, մասնաւորապէս երկրագործական արգիւնաբերութեան վրայ ոչ մէկ անմիջական ազդեցութիւն ունի :

Այժմ անցնենք վարպուրականի ամենատարաթիւ բնակչութեան, այն է քիւրդ ազգաբնակչութեան ամբողջ

մէկ տեսութեանը :

Նախ քան թրքական անւանական տիրապետութիւնը և երկար ժամանակ անկէ վերջ, մինչև 19-րդ դարու կէսերը, քիւրդ զանազան ցեղեր, մանր իշխանութիւններ կազմած, անկախօրէն կը տիրէին վասպուրականի և շրջակայ գաւառներու մէջ : Հետզհետէ երբ թրքական տիրապետութիւնը սկսաւ զօրեղանալ, այդ մանր անկախ իշխանութիւնները, երկար ժամանակ մաքառելով, վերջ ի վերջոյ ակամայ հպատակեցան կառավարութեան, պահելով սակայն որոշ առանձնաշնորհումներ և քաղաքական մեծ իրաւունքներ, որոնք իրենց թողւեցան զանոնք սիրաշահելու միտումով :

Բայց այդ տիրապետութիւնն ալ վերջնական չենք կարող համարել. Արաբիոյ վերջին ապստամբութիւնները, ինչպէս նաեւ Տերափի ազգաբնակչութեանց երկարատեւ կռիւները անոր ամենամեծ ապացոյցներն են : Երբ հարկաւոր լինէր, դեռ կարող էինք օրինակ բերել Շամսինան, որ Շեյխի մը հովանաւորութեամբ, բառի լայն իմաստով անկախօրէն կը կառավարուի, առանց որեւէ ամբողջական կապ ունենալաւ օսմ. կառավարութեանը հետ :

Քիւրդերու բնաւորութեան, կատարած գերի մասին գեղեցիկ կերպով արտայայտած է Քահնօֆօնը, որը Քրիստոսէ 401 տարի առաջ իր «Նահանջ Բիւրուց» գրքոյկին մէջ կ'ըսէ « Հայաստանի Սատրապութեան Կորդւած երկրին բաժանող սահմանի վրայ, հայկական գետեզերքը անբնակ և ամայի էին. սահմանէ մէկ առուր ճանապարհներս գիւղ մը չէր կարող շինուիլ երբէք, այն սահմանագլխոյ բաժինին մէջ, ուր անդագար կը հաճէին աւարառու Կորդւած հրոսակները » . այժմ հետաքրքիր է լսել Քրահնօֆօնէ 23 դար վերջ, գերմանացի զինուորական ֆօն

Մովթքէն, Ֆրանս-Ռուսական պատերազմի հերոսը. «Օսմանեան կայսրութեան մէջ ընդարձակ երկիրներ կան, ուր Դըրան իշխանութիւնը չբաժնի, և ստոյգ է որ Մովթանը մեծ աշխարհակալութիւններ ունի դեռ կատարելէք նոյն իսկ իր պետութեան մէջ. այդպէս է պարսկական սահմանագլխի վրայ» . յետոյ՝ նկարագրելով երկրի բնական հարստութիւնները՝ կ'աւելցնէ « եթէ այդպիսի ճոխ և գերազանց երկրի ^{3/4} մասը անմշակ կը մնայ, ատոր պաճառը փետուելու է բնակչաց սոցեալական տխուր վիճակին մէջ . քիւրդն ամեն մասաւր հակառակնէ իր դրացի Արապին . միայն մէկ բանով անոր կը նմանի, այսինքն աւարառութիւնէ հաճոյք զգալով » :

Ահաւասիկ երկու կարծիքներ յայտնուած մէկը միտսէն 2300 տարի վերջ . և զարմանալի է որ միեւնոյն միտքն է կրկնուած ու նոյն կարծիքն է յայտնուած քրդերու մասին :

Զարմանալի թող չթւի ձեզ, եթէ իմ կողմէ աւելացնեմ — կատարելապէս համաձայն գտնելով Մովթքէի հետ — որ այնտեղ ուր քիւրդ տարրն է տէրապետողը (ներկայ կարգերով), այնտեղ եթէ ոչ բնաւ, գէթ շատ համբընթացօրէն է զարգանալու կեանքը :

Կուսութեան և տնտեսական զարգացման համար անհրաժեշտ է ամէն բանէ առաջ հաստատաբնակ լինել, կապուել մայր — հողի հետ անքակտելի կապերով . և սա՛ ձեզ անցեալի մէջ սովորութիւն և ներկայիս բնաւորութիւն դարձած աշխարհային ինստիտուտը. բայց ո՞վ է կատարելու սանձահարողի դերը . քիւրդը, որու հոգեբանութեան, սովորութիւններուն, պատմական թրատիցեաներուն չեն համապատասխաներ նոր կարգերը, բոլոր նորութիւնները, թէ՛ կառավարութիւնը, որը ղեկավարելով երկ-

րի զարգացման և բարդաւաճման օժանդակելու պարտականութեամբ, պարտաւոր էր վաղուց սանձահարել զանոնք. բայց մեհք տեսնել ատոր բոլորովին հակառակը. որ նա ազատ ասպարէզ էր տուած անոնց վայրենի բնագոյններուն, քանդելու, կործանելու լնչ որ մնացել էր դեռ կանգուն վիճակի մէջ . և պէտքէ ըսել որ այդ քանդել, կործանելու գործը կազմակերպուած էր կառավարութեան անմիջական ղեկավարութեամբ և հաճութեամբ, հետեւելով հայերու ջնջումով հայկական հարցը մեղցնելու ծրագրին :

Այս այսպէս էր մօտիկ անցեալի մէջ, դրութիւնը չէ փոխուած ներկայիս . մեզ կը մնայ սպասել, որպէսզի սահմանադրական կարգերը հիմնաւորուին, և շինիչ գործունէութիւնը, ստեղծագործող աշխատանքը յաջորդէ ներկայ անցողական օրերուն :

Վասպուրականի գրեթէ բոլոր լեռնային մասերը դրաււած են զանազան քիւրդ աշխրէթներով. ատոնցմէ նըշանաւորներն են Մլանցիք, Հայտարանցիք, Թակուցիք, Շաւեցիք, Գրաւցիք, Խալէլանցիք, Մամխուցիք ևլ ևլ :

Վերոյիշեալ ցեղերը պարսկութիւրը սահմանագլխէն սկսեալ, գրեթէ չընթացած են Վասպուրականը, նման հացի կունտի մը, որու կեղևը կը կաղմէ քիւրդ տաբրը, իսկ միջուկը հայութեան մեծամասնութիւնը. առկէ առաջ եկած է հայութեան կեդրոնացումը համեմատաբար շատ սեղմ չընթացատի, այն է Վան քաղաքի մօտիկ գաւառներու մէջ :

Վերադառնալով Վան քաղաքի մօտիկ գաւառները, հարկաւոր է բաժնել երկու մասերու . փոքրամասնութիւնը՝ Բայա, մեծամասնութիւնը՝ աշխր : Բայան քիւրտի հաստատաբնակ մասն է, զիւղացիութիւն, որու գլխաւոր ըզբաղմունք է երկրագործութիւնը . բայց պէտք է ըսել որ

հաստատաբանակ բառը գիտական մտքով պէտք չէ վերցնել։
գեռ. րայա քիւրդը վերջնականօրէն չէ ալատաւած թափա-
ռական կեանքի ազդեցութիւնէն ու հոգեբանութիւնէն .
մինչդեռ րայա քիւրդի մէկ մասը կը մնայ գիւղի մէջ
երկրագործական աշխատանքներով զբաղւելու, իր մէկ
հատածը կը բարձրանայ լեռները տարւոյ մէկ քանի ա-
միսը, հոն ապրելու իսկական աշխրի կեանքով ։

Բայց հարկաւոր է շեշտել որ հետզհետէ հաստատա-
բանակ քիւրդերու թիւը զգալիօրէն կը շատնայ . օրինակ
կարճկանի մէջ, ուր գրեթէ հողերու մեծագոյն մասը
դնած կամ յափշտակւած են հայերէն . այդ բանը մեծ
չափով շեշտեցաւ մանաւանդ երբ հայերուն բացարձակա-
պէս արգիւրեցաւ Պօլիս երթալը . շատ հասկանալի է որ
հայերը իրենց տնտեսութիւնը երկրի մէջ մնալով չէին
կրնար հողալ և ահագին գաղթականութիւն ունէին Պօլսոյ
ինչպէս նաև ուրիշ երկիւցներու մէջ . 96 թւականէն վերջ
հայերու տեղը բռնեցին քիւրդերը, որոնք առաջ անհա-
մեհատ քիշ գաղթականութիւն ունէին ։

Այդպէսով, քիւրդերը տնտեսապէս աւելի բարեյաջող
պայմաններու մէջ գտնուելով, միջոցներ ունեցան վաշխա-
ռութեամբ և տնտեսապէս նեղւած հայութիւնէն ուղղակի
գնելով իրենց ձեռքը անցնել անոնց հողերու մեծագոյն մասը .
հարկաւոր է նկատի ունենալ և այն պարագան, որ քրդերը
շփուելով արաբին աշխարհի հետ կուլտուրապէս զարգա-
ցան, և իրանց պահանջները բազմապատկեցան . հե-
տըզհետէ նախկին կեոսփայրերի կեանքը չէր կրնար գո-
հացու . տալ իրենց պահանջներուն ։

Վիւրդ աշխրը խաշնարած ժողովուրդ է որ առաւր
ձգած իւր գետնափոր հիւղակները, կը բարձրանայ սարերը,
թափառական կեանք վարելու, մինչև հասնի ձմեռւոյ վու-

քըն ու սօռանը ։ Անոնց ներքին ընկերական կեանքը կը
համապատասխանէ նահապետական տանտերական ձե-
ւին, գլխաւոր բէկերը իրենց բարձր գիւրքին կը հասնին
թէ իրենց ցեղային յաջորդականութեան չնորհիւ, թէ ի-
րենց անձնական յատկութիւններու գերակշռող բնաւորու-
թեամբ ։

Վիւրդ բէկը իր ցեղի մեծն է . ամբողջ ցեղը անկէ
կ'ըստատէ ներքին զանազան հարցերու լուծումը, դատե-
րու քննութիւնը և այլն . բէկն է անոնց թէ զօրապետը
պատերազմի ժամանակ, թէ իր ցեղի անուշով հաշտութիւն
կնքողը, և թէ ինքնիշխան տէր ու տիրականը, որու հրա-
կնքողը, և թէ ինքնիշխան տէր ու տիրականը, որու հրա-
մանը օրէնք է բոլորի համար ։ Չկայ ոչ մէկ սահմանա-
փակում անոնց իշխանութեան . նոյն իսկ աքսախալներու
խորհրդակցութիւնը պարտադիր չէ անոնց համար ։ Բէկի
իշխանութիւնէն բարձր ոչ մէկ հեղինակութիւն կայ քիւրդի
ըրազքական—հասարակական կեանքի մէջ ։

Ինչպէս տեսնեք, քիւրդերու զբաղումներն են խաշ-
նարածութիւն ու թալան, ցեղային անհատնութիւններ .
որքան առաջինը հարկաւոր է անոնց տնտեսութեան հա-
մար, այնքան և թալանը պէտքէ անոնց թէ տնտեսութ-
եան և թէ հողեկան պահանջներուն բուարարութիւն տալու .
քիւրդը չէ կարող ապրիլ առանց զէնքի, ինչպէս չէ կարող
ապրիլ առանց թալանի և գողութեան . այդ հասկացողու-
թիւնները, դարեր շարունակ ամրապնդւած անոնց բը-
նաւորութեան մէջ, դարձած են արդէն անհրաժեշտու-
թիւններ կեանքի մէջ . և հասկանալի է որ այդ արմա-
տացած հոգեբանութիւնը չէ կարող գուրս գալ քիւրդի
բնաւորութիւնէն դեռ շատ երկար ժամանակ ։

Այս շատ ամփոփ տեսութեամբ կարելի է պատկե-
րել այն դերը, որ քիւրդը ունեցած է երկրի տնտեսական-

տուրական կեանքի մէջ. հասկանալի է որ մենք պիտի գըտնանք անոր կատարած դէրը (աշխիւ) մեծագոյն մասամբ բացատրական. իսկ որոշ չափով շինիչ ու օժանդակիչ, կեանքի զարգացմանը. (բայա քրդութիւնը է նկատի առնելով) :

Աւերորդ կը գտնամ ծանրանալ հայ ազգաբնակչութեան վրայ, որը շատ ծանօթ է ամենքուդ ալ. միայն երկու խօսքով բաւականանանք :

Հայ ժողովուրդի մօտ 96% ը աշխատուր է. ունի մօտ 75 տօկոս գիւղացիութիւն, մնացեալ 25% ը՝ քաղաքներու մանր աշխատուորութիւնը, խանութպանները, վարձու աշխատուորները կը կազմեն. վաճառականները ու կալւածատէրերը շատ ջնջին տօկոս կը կազմեն :

Հայերը զուրկ են ներքին քաղաքական կեանքէ. եթէ չհաշենք առաջնորդարաններն ու ազգային ժողովները, որոնք միայն կուլտուրական բնաւորութիւն ունեցող հայերու մէջ քիչ թէ շատ իրաւասութիւն ունին խառնելու :

Հայրենակիցներ !

Մինչև այժմ ես ձեզ ցոյց տւի որ սովի պատճառները մենք չենք կրնար փնտռել կլիմայի, հողի անպէտքութեան կամ ընդհանրապէս բնակչութեան խտացմանը մէջ. հետեւաբար ինքնին հարց կը յառաջանայ, եթէ այդ երկու գլխաւոր բնական ֆակտորները չեն սոյն յառաջացման պատճառները, ապա ուրեմն ինչպէս սովը կրնայ գոյութիւն ունենալ. ինչով բացատրել այդ երեւոյթը :

Ես այդ հարցի լուծումը կուզեմ հիմնաւորել երկու գլխաւոր պատճառներով :

Ա. Վասպուրականի ազգաբնակչութեան դասաւորումը ըստ ազգութիւններու և անկէ առաջացած զգալի խտացումը հայութեան, և

Բ. հայկական հարցի գոյութիւնը, 96 ի կոտորածը,

ալան թաղանք, և պետութեան սխառմաթիւք հալածանքը հայ տարրին դէմ, զայն բնաջինջ ընելու նպատակով :

Այժմ անցնինք այս երկու պատճառներու պարզաբանմանը, որքէսի հեշտ լինի վերջնական հիմնաւոր եղրակացութեան մը հանգիլ :

Պարզենք առաջի հարցը մեր տեսակետով :

Ես որքան որ ընդհանուր տեսութեան մէջ ըսեցի որ վասպուրականի ազգաբնակչութեան խտրութիւն է մէկ քառակուսի վերստի վրայ 14 մարդ, բայց երբ գտաւորները առանձին առանձին վերցնենք, գուրա կուգայ հետեւեալ շատ բնորոշիչ աղիւսակը. որտեղ որ հայ տարրն է գերակշռողը, խտութիւնը չափազանց զգալի է, իսկ այն տեղ որ քիւրդն է տիրապետողը, հոն չափազանց նոսր է ազգաբնակչութիւնը :

Հետեւեալ աղիւսակը շատ յստակ կերպով ցոյց կուտայ վերը ըսածս :

	Հայ	Քիւրդ	մարդ	մէկ	քառ.	վե. ի	վրայ
Վանի նահիէ	70%	30%	33	»	»	»	»
Գաւաշի»	54%	46%	23	»	»	»	»
Թիմար	67%	44%	27	»	»	»	»
Մոկս	60%	40%	43	»	»	»	»

Հայաշատ գաւառներու մէջ միջին թւով 24 մարդ կուգայ 1. ք. վ. ի վրայ. այժմ անցնինք քրդաշատ շրջաններուն :

	Հայ	Քիւրդ	մարդ	մէկ	Քառ.	վե. ի	վրայ
	14%	83%	8½	»	»	»	»
Նորասուղ	16%	76%	5½	»	»	»	»
Մահմուտիէ	4%	76%	6	»	»	»	»
Խոշաի կոմ. համլուիէ	24%	73%	6½	»	»	»	»

Հետեւաբար միջին հաշուով մէկ ք. վ. ի վրայ կ'ենայ

Վաստուրական գտնաւած ատենա ալ մօտաւորապէս 20 տուն
 նորէն հեռացան իրենց պապենական հողէն, իրենց վերան
 հայրենի օճախէն: Այսպիսով 330 տունը վերածւեցաւ 93
 տան: Ինչ՞ եղան մնացեալ 239 տունները, որտեղ՞ հալւեցան:
 Գեռ այդ բաւական չէ. հաւաքած ստոյգ տեղեկութիւն-
 ներէն կ'երևի, որ մինչև այժմ հետեւեալ գիւղերու
 մէջ կանգուն եկեղեցիներ և հայկական գերեզմանատուն-
 ներ կան. ատոնք են Խաչ, Քիլիսէ, Զախտոկ, Հնդվանըս,
 Բութ, Տըտանըս, Բակաղնի, Բշկէվտկան, Բսպինթար,
 Արաղ, Նավհանդ, Աշխան, Աստալյան, Բերխապէն, Կո-
 ռիթ: Աւրեմ գեռ մօտիկ անցեալի մէջ գոյութիւն ունեցող
 այդ հայկական գիւղերը ներկայիս դատարկւած, ցրւած,
 դրսւած ուրիշներէն, վերջնականօրէն քանդւած են. ուր
 խօսուին վկաներ երբեմնի հայ կեանքին՝ խաչ քարերն ու
 կիսաքանդ եկեղեցիներն են մնացած միայն:

Հայրենակիցներ, երբ անապահովութեան մասին կը խօ-
 սիմ, գուք թերեւս կը դժւարիք ըմբռնել ինձ. չէք կրնար
 դադարիար մը կաղմել, թէ ինչ ըսել է ներքին գաւառներ-
 րու մէջ կառավարել՝ պղտիկ, պղտիկ Սուլթաններէ, ի-
 նել մշտական հարեանութեան մէջ քրդերու հետ. ես քա-
 նի մը սօկումէնտներ կը կարգամ: յորոնք յուսամ թէ կ'օդ-
 նեն ինձ ներքին գաւառներու իսկական պատկերը պար-
 չելու և ըմբռնելի դարձնելու ձեզ համար:
 Ներքեւի սօկումէնտները կը դնենք առանց փոփոխութեան.

« Գերապատիւ

« Տ. Նղիշ Վարդապետ

« Վանահայր հողուց Ս. Վանուց,

« Գերազնոր՝ Սուրբ Հայր,

« Հայրիկ, ինչու՞ կը հարցունես՝ մեր գիւղի անտաների

« ցաւեր, որ գրելու և պատմելու կարողութիւն չունինք:

« Առաջմանէ այս Գրաւցիք սովորութիւն ունէին, թէ ինչ,
 « մեր եկեղեցւոյ չորս բոլորը աղբանոց է դարձուցած մինչև
 « ցայսօր, երկրորդ մեր աղջիկներ բռնի կերպով մեղմէ կառ-
 « նեն ուրիշի կուտան, թէ ինչ է իմ հայու աղջիկն է: Եթէ
 « ուրիշ գիւղացի մը գայ աղջիկ մը ուզէ մեր քուրդեր պի-
 « տի բռնեն այդ աղջիկը ուզողէն մէկ խոյ մը, կամ քօշ մը,
 « կամ մէկ օսմանեան լիբա, թէ չէ իմ հայու աղջիկը չեմ
 « ի տար: Աղջկայ տէր չկրնար ձայն հանել: Այս պատճառ-
 « աւ կոյս աղջիկներ կը մնան մինչև Ժամանակ կանցնի, կու-
 « սութիւններ կապականին: Այս առաջին:

« Նրկրորդ մարդասպանութիւն. առաջին, Պետրոսի եղ-
 « բայր Մատոն Մահմատ աղայի մանչեր ծեծելով մեռցու-
 « ցին երկրորդ Պայղօ, Փոխան ծեծելով մեռցուց. երրորդ Ա-
 « լետիս, Աղիզ մեռցուց, մէկ քարով զարկաւ. չորրորդ
 « ռէս Պապիկ ծեծելով մեռցուցին. հինգերորդ Աբօսի կին
 « Ամար աղայի մանչ Տբալէն քար մը զարկաւ մեռաւ. վեցե-
 « րորդ Յօհաննէսի եղբայր Պօղոս, Մահմատ աղան ծեծելով
 « մեռցուց. եօթներորդ անցած տարին Յօհաննէսի եղբայր
 « Կարապետ ջրաղացի մէկ հլացանով զարկին, չմեռաւ, բայց
 « մեռ կանցուցի, որ չի կրնար տեղէն շարժիլ:

« Սրբազան հայր, երկարօրէն չգրենք. մինչև հիմայ
 « ալ օրական մէկ մարդու չէ, տաս մարդու ծեծելով, կու-
 « ղուպտելով, հայհոյելով, կը խայտառակեն: Ամառ որ կու-
 « դայ մեր խոտնոցներ կարածացնեն չեն թողնէր, որ քա-
 « ղենք: Այսօր մեր խոտ ու յարդ վերջացած է, կերթան
 « մինչև իրիկուն կալ կը հանին, որ իրենց տաւրին կեր-
 « ցուցեն, կուգան անկէ ալ մեր ձեռքէն կառնեն, կուտան
 « իրենց տաւրին. մեր՝ կը մնայ անօթի:
 « Ասիկա ալ չէ, ապա ինչ. առաջուց եօթանասուն տուն հայ

« Կարայս գիւղին մէջ, հիմայ քսանհինգ տուն աղքատ և
 « հարուստ, անտանելի ցաւ այս է, որ ամեն տան մէջ մէկ
 « տուն քուրդ դրած են. խեղճ հայեր մինչև իրիկուն կաշ-
 « խառն, նեղացած ու յոգնած կը պառկին, քուրդեր կու-
 « տեն ու կը խմեն. հայու կնիկներին հետ «եարհայտըան» կը
 « խաղան Երբ որ հայ իր կնոջ կը խօսի, թէ ես քո ըրա-
 « ծըդ ինացայ, կին շուտ մը իր բարեկամ քուրդին կ'ըսէ,
 « թէ իմ էրիկ այսպէս կ'ըսէ, քուրդն ալ շուտ մը կը կան-
 « չէ հայ, կը տանէ. թէ դու այսպէս կը խօսիս քո կնոջդ
 « հետ, ահա « եէ տայ պըկոժըմ, կաէտայ տէ պըպամ' » :
 « Խեղճ հայ այն ժամանակին լուռ կը կենայ. կնիկ այնժա-
 « մանակին ազատ կը կենայ և իր գործը կը շարունակէ :
 « Անտանելի ցաւ այս է, ի սէր Աստուծոյ և աղքատու-
 « թեանձար մը :

« Այսչափ. լերուք ողջ ի Տէր : Մնա՛ք խորինք յար-
 « գանօք » :

Շաւանիս գիւղի իշխանք և քահանայ

(վեց ստորագրութիւն)

Ահաւատիկ եկրորդ տօկումէնտը

« Շամանս գիւղի դէշութիւններ, որ քսան տարւանէ
 « սկսեալ այսէ .

« Առաջին Յակոբ Գաբրիէլեան

« 12 ոչխար Շերանցի Անար պէկ տարաւ

« 4 սև խոյ Շերանցի Թաթո տարաւ

« 7 ոչխար Անար աղէն տարաւ, Գրաւցի

« 5 քօչ Շարաֆ տարաւ »

« 4 ռաքի Ասկեր տարաւ »

« 3 ցորենի դէզ վառին. եղ առին տւին Հասանին

« 5 տարի Անար աղէն իմ խոտ ինձմէ առաւ. իմ 40 ոչ-

() Քէզ կ'սպաննեմ, եղդ կը տանիմ :

« խար, ի դուր խառաւ (մեռաւ), պատճառ որ խոտ չկար :

« Շարիֆ քիւրդեր թողեց իմ ցորենի վրայ, չորս դէզ

« կերյուցին, Աղիւղ, 70 զըշ. հինգ կօս ցորեն կերաւ : 300

« զըշ. առեց, ոչխար չխոռք. 8 հատ ոչխար

« ևս Ահմետ կերաւ. այստեղ գիւղա մէջ մէկ դէզ խոտ ու-

« նէի, վառեց : 60 ոչխար անօթի մնալով խառաւ :

« Լաչիօն

« Մէկ էդ ձագ, երկու եզ տարին. 10 չափ հաց մեղմէ

« կառնէ. 2 հատ ոչխար Գրաւցիք առած են, 6 դէզ խոտ

« վառած են, 1 հզ 1 պալա Գրաւցիք առած են. 2 ոսկի եւս :

« 3 ջափ ս'երմնայու հասաւ, որ պիտի քաղէի, ինձմէ

« առեցին իմ մալ իմ անձնակաւ : 8 արտ կորեկ, դարի ցո-

« րէն Լաչիօն և Յակօն այս տարի քուրդերը կերցուցին,

« չկրցանք ձէն խանել :

« Մկրտիչ հինգ դէզ խոտ վառած են .

« Շերանցիք իմ խոտ կերցուցին 100 ոչխար տարան. 10

« ոչխար Գրաւցիք գողցան .

« 4 ռաքի, 2 դառ այս գարնան Լալօն տարաւ. իմ կօն

« 500 զըշ կ'ընէր, Անար աղէն առեց. 6 հատ ալտ, 2 խոտ-

« նոց Ամէն առած է. 5 չափ հաց Օսման աղէն առեց կե-

« րաւ. 2 չափ ցորեն Ամէն կերաւ այս տարի :

« Տաօն Մկօնան .

« 80 ոչխար իմ խոտ կերցուցին և տարան. այդ 80 ոչխար

« խառաւ, 20 չափ ցորեն քուրդեր տարան. 20 ոչխար ևս

« մէկ էդ, մէկ էշ, մէկ կով. կայի 2 դէզ խոտ վառած են,

« երէք ալտ ցորեն կերցուցած. 2 արտ կորեկ կերցուցած :

« Մեքոն Յոյօեան

« Մէկ կօն Աղիւղ առեց կերաւ. 40 ռաքի մէկ անգամ

« Շահէն կերաւ. 1 եղ Աղիւղ առեց. 3 կով քուրդեր կերած

« են. 10 ոչխար Անար պէկ տարաւ կերաւ. երկու դէզ խոտ

« վառեց Գրաւցին. 16 ոչխար դարձեալ Գրաւցիք կերած են.
« ասիկա մի աղքատ մարդ մ'է :

« Յօխաննան Դաբրիէլը տաս-տարի մշակ բռնւած էր .
« վարձք չառւաւ :

« Տէր Տաճատից մէկ ձի մէկ օս Ոսնեան լիբայ , մէկ ա-
« ւանակ , մէկ ռաքի , մէկ չափ եղ Ամար աղէն Աղիզ միա-
« տեղ առան :

« Ի սէր Աստուծոյ , քանի՞ թագաւոր կայ աշխարհի
« մէջ , մեր ցաւեր իմաց տւէք : »

Մանրաման խօսիլ ամէն մէկ գաւառի համար , պատ-
մել անոնց ներքին ցաւերն ու կրած զուլումները , շատ եր-
կար կը լինէր . ներքնագաւառներու հայու ամբողջ կեան-
քը եղած է անօրինակ զրկանքներու խտացումով . և եթէ
կայ զարմանալու կէտ մը , այդ՝ հայու դիմագրական կա-
րողութիւնն է , տոկոսութիւնը , որով նա մինչև այժմ
կարողացաւ պահել իր խնքնութեամբիւնը և գոյութիւնը :

Շատ կարճ խօսելով գաւառներու մասին , հարկաւոր
է ամփոփի դադարաւ մը տալ ձեզ միւս գաւառներու դը-
րութեան մասին , այն հասկանալի պատճառով , որ գուցէ
ձեր մէջ գտնւին , միամիտ հաւատացողներ , որոնք կարծեն
թէ ինչ որ ըսեցաւ Նորատուղի համար , միայն այն շրջանին է
յատուկ , իսկ միւս գաւառները բնական խաղաղ կեանքով
կ'ընթանան :

Եւ այս տեղ ցոյց կուտամ ձեզ , շատ կալճ ժամա-
նակամիջոցի մը , այն է Օգոստ . 7 էն մինչև հոկտ . 20 ը
կատարւած զանազան թալաններու անկատար մէկ ցուցա-
կը , տեղի ունեցած շատ սահմանափակ տարածութեան
մը վրայ :

Քրմենց , հայ գիւղ (Շատախ) 1000 ոչխար տարին կ'աւելնէ
Յարբերդ , » (Գաւառ) 1200 » » Խալիլանցիք

Խրոխտենց հայ գիւղ (Կառկառ) 650 ոչխար տարին Գու-
տերցիք , առնցմէ միայն 90 հատը ետ բերւած են :

Կաճէտ , հայ գիւղ (Շատախ) 1300 ոչխար , Գրաւցիք
և Խալիլանցիք :

Բարեբաղդաբար այդ ժամանակ մեր ընկերներէն
Բժիշկը (Վահան վափաղեան) , ներկայիս Վանի պատ-
գամաւորը պարլամենտի մէջ , իր խօսքով սարերը կը գտն-
ւէր . թուաւ կարեց քրդերու առաջըը Տիգրիսը անցնելու
պահուն , և զօրեղ կուէ մը վերջ միայն յաջողեցաւ թա-
լանը ետ բերել :

Միլանցի քոչարներէն 750 ոչխար տարաւ Գրաւցի
միւր Մհեն :

Շէվրաթ , քիւրդ գիւղ 60 եղ բեռնաւորւած քէօու
բէկը տարաւ :

Եղերով լեւան վրայ 3 ջորի իրենց բեռներով և ճամ-
բորդներէն 25 ական ոսկի թալանեցին , նաև մէկ քիւրդ-
կին բռնաբարեցին , Մամխորանցիք :

Խրէպ , հայ գիւղ (Մոկս) 350 ոչխար Տինիսի քրդերը
տարին :

Արմշատ , քիւրդ գիւղ (Շատախ) 800 ոչխար Տինի-
սի քրդերը տարին :

Այս տեղ ալ շնորհիւ Բժիշկի խումբին , թալանը ետ
բերուեցաւ , և ահագին տպաւորութիւն ձգեց լայն քրդե-
րու վրայ այդ ակտը , որ յեղափոխականները զանազանու-
թիւն չեն գներ ազգութիւններու մէջ , որ անոնց համար
միևնոյնն է հայ , քիւրդ կամ թիւրք աշխատաւոր գիւղա-
ցիութիւնը :

Վախրով , քիւրդ գիւղ 500 ոչխար տարին Գրաւցիք .
Խնձորգին , հայ գիւղ (Կարճկան) մէկ մարագ այ-
րւած 12 տաւարով :

Կաղապի, 10 դէզ վառեցին Գրաւցիք:

Տիւրի, քրդի գիւղ 5 մարագ և կալերու պատրաստի գէղերը այրւած:

Պաղ, քիւրդի գիւղ 5 դէզեր այրւած:

Սորս, 4 մարագ տաւարներով այրւած:

Մօռղու, հայու գիւղ 25 ոչխար տարին քօչարները:

Հովիս, քիւրդ գիւղ 25 ոչխար տարւած:

Այս բոլորը նւազագոյն արժէքով գրամի վերածելով, կըստանանք մօտաւորապէս հետևեալ դումարը.

4410	ոչխար	60	ական զրշ.	էն	264600	զրշ.
72	սեւատաւար	200	»	»	14400	
25	ոսկի				2700	
10	մարագ.	432	»	»	4320	
15	դէզ	216	»	»	3240	

289,260

Եւ երեւակայել, որ միայն երկու ամուսն ընթացքի մէջ 289,260 զրշ. ի թալան է եղած, չհաշւելով մանր մունր անհատ ում գողութիւնները. ալ ինչու զարմանալի պէտք է լինի, որ ընդհանրապէս վասպուրականի տնտեսութիւնը քայքայւած է, որ հայ տարրը օրէ օր կը հալչի, կը կորսի, և անկարող է իր գոյութիւնը տեսական և արդիւնաւոր դարձնելու, որ սովը վասպուրականի մէջ քրօնէական բնաւորութիւն ստացեր է:

Արճէշն ու Ատիւճէվաղն ալ կիսովին պարպւեցան մանաւանդ 96 ի կոտորածէն անմիջապէս վերջ. այդ տեղերու բնակիչներէն մեծ մասը զաղթեց արտասահման, փոքրը մէկ մասը ցրեցաւ երկրի ներսը. իսկ իրենց հայրենի հողին պինդ փառող բոլոր մը ժողովուրդը՝ այս օր իր սեփական հողի վրայ բայտ է դարձած, թոյլ տուէր ինձ

կարդալ առանց փոփոխութեան տեղեկագրութեան ՚ը մէկ մասը, որը ստացած եմ մեր տեղացի բնակիչներէն մէկէն.

« Սրգարե Տաճկահայաստան ըսածը կը պատկանի Տաճիկ տէրութեան, որ իր թէնդիմութիւն հաստատած օրէնքով

« Ժողովուրդ կառավարէ Բ. դռնէն որոշւած պաշտօնեա-

« ներով: Սակայն կը սխալին երբեմն անտեղեկաներ այս

« մասին. վասնզի շնորհիւ Սուլթանի թերամտութեան

« Գիւրդ. աշխրթներէց նոր նոր Սուլթաններ դուրս կու-

« գան իրարմէ աւելի աշխու, և աւելի կատաղի. այնպէս որ

« երբեք կարեւորութեան տեղի չեն տար թէ ո՞վ է և կամ

« թէ ինչ օրէնքներ և կանոններ ունի Սուլթանը: Որոնց

« մինն է Հայտերանցի քիւրդ աշխրապետ քէօռ Հիւսէին

« փաշան՝ ահ ու սարսափ ընդհանրութեան, արիւնարբու

« և հարստահարիչ անտէր ժողովրդեան. իր օրէնքը՝ իր

« լեզուն է. իր կանոն՝ փայտն է և հրացանի գնդակը, ու-

« թիշ ոչինչ. չհնազանդողն գնդակահար, իրեն բաւակա-

« նին շահ մը ցոյց չտուող գան և ծեծ: Շնորհիւ հը-

« պատակ ժողովրդոց թէ հայ թէ քիւրդ և թէ թիւրք

« բազում-բազում տարիներ ի համար ամբարած է անթիւ

« հարստութիւն, զոր ահա մանրամասն կերպով ձեզ տե-

« ղեկացնեմ:

« Նա ունի 20,000 գլուխ ոչխար, 1200 եղ և դոմէշ

« 12000 չափ ցորեն (վանայ հաշուով), 50 հատ ձիեր.

« 30 հատ ջորի. 4 ջրաղաց. 2 ձիթահանք հայելից յա-

« փշտակելով. 4 տեղիցք քէօշկեր շինած է: Ա. Բ. Բաւոնոց.

« Բ. Բ. Գուրդիս. Գ. Բ. Կոճերէն. Գ. Բ. Արծկու մէջ: Դը-

« ըամի հաշիւը՝ դատողութեան առէք, ամեն մի օր նա

« անհրաժեշտ է՝ առնալ 400 լիւրայի չափ եկադնու ու-

« նենալու է. երկիրիօնէն վերը ոսկիներ ունենալ ըսելու

« չեմ սխալիր: 500 անհատական զէնք ունի զոր տուած

« Է քրդերի ձեռքին, 150 մոսին, մնացածը պերտէնէ : »

« Կառավարութիւն նորան երբեք զէնք չէ տւել : Նա
« առանձին ծառայ (խօլամ) իւր քովը չի պահեր. քիսա-
« յին ֆնաս է. ամէն մի խօլամը իր տունը կը մնայ : »

« Փաշայի հրամանով ժողովրդէն կառնեն իրենց ու-
« ճիկը հունձքի և ցորեն կասելու միջոցին, որ գրեթէ
« 500 էն էւել են. բայց թէ ուրիշներն հետ պատերազմ
« ունենայ, ամենաթեթեւ շէնկոց մը բաւական է, կը դու-
« մարեն մինչ 1,000 հոգի կուող անձինք : »

Մէկ ուրիշ տեղեկագիրէ մ'ալ կը քաղեմ հետեւեալ տողերը .

« Փարսեփա վրայ նշանակեալ գիւղօրէից հնգապա-
« տիկն ունի Հիւսէին փաշան և գրեթէ մէն մի գիւղի
« վրայ պետ մը կարգած է իւր գերբշխանութեան տակ :
« գիւղօրէից բնակիչ կատարեալ խոնարհութեամբ և հը-
« նազանդութեամբ կը ծառայեն գիւղատէրին և մանաւանդ
« ցեղապետին, որոյ տւած հրամանն պատգամ կ'ընդու-
« նին իբրև Աստուծոյ . և դրամով, կալւածքով ընչիւք և
« ապրանք կը ծառայեն և կը նպաստեն նա : »

Աղբալի մասին աւելցնելու եմ այն, որ Շէյխ Իպա-
տուլլահի հուշակաւոր ասպատակութենէն վերջ, հազիւ
հազ տեղացի բնակչութեան ցրած բեկորները միատեղե-
ցան իրենց բոլորովին քանդուած տնտեսութիւնը վերանո-
րոգելու . վրայ հասաւ 96 թւականը, վերջնական հարաւ-
ժո տառ . ու քանդուելու ամեն ինչ բնակչութեան մը
ժողովն ըստ անոր Սալահուդին իւր իր գոտիէն քաշ
կուտայ ողորմելի վիճակի մէջ, որ ամբողջապէս իրենց
տեղերը մնալ քրդանալով, իսկ մնացած շատ չնչին մասն
ալ թէև իր սեփական հոգին վրայ, բայց բառի ամենա-
լայն ի նստով լայն դարձած է զանազան քիւրդ բէյերու :

Ահաւասիկ ծայրագաւառներու իրական պատկերի մանրա-
նկարը : Պիտի ըսեմ, որ կեդրոնի մօտ գաւառները հա-
մեմատաբար աւելի ապահով գրութեան մէջ էին ու են :

Կրկնութիւններէ խոստովելու համար հարկաւոր է
ըսել թէ բուն գրաւած գիւղերն ալ ծայրագաւառնե-
րունն են . տանք քանի մը օրինակներ :

Սալախանա գիւղը, (Խօշապ գաւառի մէջ) գնւած է
մօտ 23 տարի առաջ Խրիմեան Հայրիկի միջոցով, որպէս
Վարագայ Վանքի սեփականութիւն, բայց 12 տարի է իվեր
այդ գիւղը գրաւած է քիւրդ աղայէ մը, որը գիւղացւոց
ամբողջ եկամուտը կը կիսէ, գիւղատիրոջ մը իրաւունք-
ները կը բանեցնէ, թէև մինչև հիմայ կառավարութիւնը
օրինական տէր կը ճանչնայ Վարագայ Վանքը : Զէյնիսը
նոյնպէս Խօշապ գաւառին մէջ, 1858 թւականին այլ ևս
անկարող դիմադրելու շրջակայ քիւրդերու յարձակումնե-
րուն, ալան թալանէն, քաղքի յայտնի թուրք վաճառա-
կան, աղղեցիկ կառավարական պաշտօնեայ, հաճի Մուս-
տաֆա էֆենտիին կը ներքէ ամարանոց մը և բաւականա-
չափ հող, որպէսզի անոր հովանիին տակ կարողանան
ապրել . որ աղայի բարի աչքը իրենց վրայէն անպակաս
լինի : Եւ իսկապէս բարի աղայի աւելի բարի ? Թողը սե-
փականացուցած է ամբողջ Զէյնիսը, իհարկէ գիւղացիի
շահերը պաշտպանելու տեսակետով . . . ահա թէ ինչպէս
կիւրդօրծեն վասպուրականի մէջ աշխատաւոր գիւղացի-
ութեան շահերու պաշտպանութիւնը :

Նոյնպիսի դէպք կատարւած է նոյն գաւառի Կարիկ
գիւղի մէջ, որը սեփականացուցած է Շամկլիցի Հասան աղան :
Բոլոր բուն գրաւումները թւել շատ երկար կը լինի. վերջին
դէպք մ'ալ յիշատակենք ու անցնինք : Յայտնի աւաղա-
կապետ Սալահապետի ճաֆէր աղայի նոյնքան աւաղակ եղ-

բայր Սմբոն հաշվածած պարսիկ կառավարութիւնէն, կա-
տարած բազմութիւն թաղանթներու և սպաննութիւններու
համար, իր խմբով ու ընտանիքներով կը դէմէ թուրք կա-
ռավարութեան և տեղ կը խնդրէ. և կառավարութիւնն
ինչ կասկած որ, դրկաբաց կընդունի Սմբոյի առաջարկը, —
և այդ կը պատահի ճիշտ այն ժամանակ, երբ բացարձակօրէն
կը մերժէր գաղթական հայերու վերադարձը դէպի իրենց
հայրենի հողերը, և սահմաններու վրայ խեղճ գաղթական-
ները կը դնտակահարէին գաղտնի սահմանը անցած լինե-
լու ամենածանր յայտանքը դորժած լինելու համար —
և խօշալի գայմագալը հետեւելով հայերը ջնջելու կա-
ռավարական ընդգրկած սկզբունքին, այդ գաղթական-
ներու բազմութիւնը կը տեղաւոր էր 3 հայ գիւղերու մէջ,
և հայ գիւղացիք պարտաւորուած էին պահել և այդքան
բազմութիւնը, ու անոցն ոչխարներն ու սեւատաւարը:

Գիւղացի լինելու է, ըստնելու համար թէ, այդքան
ծանր բեռ տանել՝ կը նշանակէ անակաւալ, տնտեսապէս
կործանել. որ գիւղացու համար ձմեռուայ կէսին, նոյն-
խօս խոտի վերջանայր ճակատագրական նշանակութիւն ու-
նի իր ամբողջ տնտեսութեանը համար:

Ոչ մէկ կասկած, որ եթէ այդ Սմբոն փնար այդ-
չըջանի մէջ մէկ քանի տարիներ, անկասկած այդ գիւ-
ղերը խրաջնելու էր. սակայն, խեղճ գիւղացուց բախ-
տէն, Սմբոն հաշուելով պարսիկ կառավարութեան հետ,
կրկին վերադարձաւ Պարսկաստան, ուր վերջերս երկդէմի
ընթացքով ուղեց աջ թեւը դառնալ Պարսկաստանի բէակ-
ցիօն շարժման, և խեղդել յեղափոխական մանուկ շար-
ժումը, որը այնքան ուժգնօրէն ապարել է նետուած տա-
պալելու պարսկական կլասիկ բռնակալութիւնը:

Եւ յաւակնութիւն չունիմ իմ նիւթս մանրամասնօրէն

վերջացուցած լինելու. եւ ամիսի գաղափար մ'ուղեցի
տալ ձեզ անուպահօլութեան և բռնի դրաւման մասին, որը
յուսամ թէ՛ կարողացայ պարզել:

Սյոժ անցնիք երկրորդ պատճառին, այն է, անա-
պահօլութեան պատճառով ներքնագաղթ՝ ծայր դաւառ-
ներէ դէպի կեդրոնի մօտ դաւառները:

Իսկապէս այս երկրորդ պատճառը բնական հետե-
ութիւնն է առաջինին, այսինքն անապահօլութեան:

Երբ սխտէմաթիք հաշվածանքները, կառավարութեան
թոյլաւութիւնը քրդերուն՝ սանձարձակ աւերելու, քան-
դելու հայկական գիւղերը. վերջապէս տնտեսական քայ-
քայման պատճառով վաշխառութեան վիթխարի ցանցը,
մինչև միտը ծծեր էին ժողովրդին ապրելու հնարաւո-
րութեան մէջոյնները. հասկանալի բան է որ հային հընա-
րաւորութիւն չպիտի տային ապրելու այդ դժոխք երկրին
մէջ, փակած մնալու իր հայրենի հողին:

Միւս կողմէ սակայն, երբ ոչ մէկ հնարաւորութիւն
կար մասսայական աբաղաղթի, — այդ խստօրէն աբդի-
ւած էր կառավարութիւնէն —, հայը գաղտնաբերուած էր
հակառակ իր կամքի ապրելու այդ զուլումի երկրի մէջ.
հասկանալի է, որ այս պարագաներու տակ հողատէր հայը
ձգած իր տունն ու տեղը, պիտի նախընտրէր կեդրոնի մօտ
գաւառները, որոնք հակոգութեան աւելի մօտ լինելով, և որ
գլխաւորն է հայաշատ լինելով — մօտ 60 — 70 % հայեր են —
քիչ աւելի ապահով վայրեր կը համարէին. ուր որոշ չափով
մեղմացած էր ալան թաղանի բացարձակ ձեւը և աւելի
քաղաքակրթւած գոյն էր ստացել.....

Ո՛վ է մտածելու, թէ իր երկրին մէջ գաղթական
գիւղացին, զրկւած հողէն, երկրագործական պարագա-
ներէն, զրկւած իր հայրենական, պապենական օճախէն,

Մինչև այժմ ես պարզեցի ձեզ, և օրինակներով հաս-
տատեցի, որ ծայրագուստներու հայերը, այլևս անկա-
րող գիմադրաւելու սարսափելի կեղեքման, անտանելի
զուլումին, ձգած իրենց մաշն ու միւլքը, չոր դլուխնին

Բայց այս տեսակի գաղթականական շարժումը ունի իր պատճառները, առհասարակ աշխարհը դրեթէ չեն զբաղել իր կրադործութեամբ, — կամ այնքան քիչ, որ հաղթութէ այդ բաւարարութիւն տալ իրենց պէտքերու ամենաչնչին մէկ մասին — և այս՝ շատ հասկանալի պատճառներով հողագործութեամբ պարապելու համար անհրաժեշտ է տոկոսն ու յարստեւ բնաւորութիւն, աշխատանքի ընդունակութիւն. հարկաւոր է կապիլ հողին հետ, սիրել զայն, իսկ քիւրդի բնաւորութիւնը, անոր հոգեբանութիւնը չէ կարող հաշտել այդ պայմաններու հետ. անոր

սութեան անհրաժեշտ օժանդակիչ մէկ լ'առք կը կազմէր, այլ մեծ առաւելութեամբ միասին, որ՝ յարատեւող դաղթականներու տեղեր կը լեցնէին վերագաձողները, ու այս պէս շարունակաբար, հօրը կը յաջորդէր որդին, մեծ եղբօրը, փոքր եղբայրը:

Սակայն մեծ դաղթականութիւնը, որ ծայր աւաւ 96 թւականի սարսափներէն վերջը, իր էութեամբ բոլորովին հակադրակները կը կազմէր նախկին դաղթական շարժումներուն. և կողքար մօհայցու հարւած մը տալու առհասարակ հայութեան, և մահաւորապէս առանց այդ ալ կիսաքանդ երկրի տնտեսական կեանքին:

Այդ երկու ուրոյն դաղթականութիւնները. 96 էն առաջ և 96 էն վերջը, բոլորովին տարբեր դրդապատճառներէ առաջացած զիջնէր ստեղծող պատճառներով և հետեւանքներով իրար հակոտնեա, դժար է նոյնիսկ համեմատութեան դնել, այդ թէև երկույթով մէկ, բայց պատճառներով և հետեւանքներով իրար հակադր դաղթականական շարժումները:

96 ի մօտոյական դաղթը իր թական նշանակութեամբ ահագին պակաս մը յառաջացուց բնակչութեան քանակի մէջ, կիսովին դատարկեցան ամբողջ դաւառներ. չի մնաց գիւղ մը, երթիք մը, որ հեռաւոր երկիրներ սփռւած հայրենակիցներ չունենար. և մեծագոյն լ'առք դաղթողներուն կը կազմէր աշխատանքի ընդունակ երիտասարդութիւնը, երկրի տնտեսութիւնը ապահովող բազուկները:

Մեծագոյն տարբերութիւնը դաղթականական երկու դիտարկ շարժումներուն մէջ այն է որ, մինչդեռ առաջինը լոկ ժամանակաւոր հեռացում մէր հայրենի օճախէն, երկրորդը բացարձակ մահապալական անջատում մէր, չորհրհիւ

հայակեր կառավարութեան ձեռք առած խստագոյն միջոցներուն, որը պինդ փակած հայրենիք վերագառնալու դուռները, արևեստականօրէն առաջացուց դաղթական հատւածներու և մայր հատւածի միջև վերջնական անջատումը:

Ու այդպէս հայկական դաւառներու հայր, զրկւած հայրենիք վերագառնալու հնարաւորութենէն, սփռւեցաւ Պուլկարիա, Ռուսիա, Եգիպտոս, մինչև Ամերիկայի ազատ ամուսնները, իր օրապահիկը փաստելու, և նոր օճախ մը սարքելու իր քանդած, վերան օճախի փոխարէն: Պարզ հասկանալի է որ, այդքան ուժերու միահեղոյն հեռացումը աշխատանքի ապարէզէն, անոնց բոլորովին անջատելը, մեծ հարւած տաւ երկրի տնտեսական կեանքին, և խոշոր սրտաճառներէն մէկը դարձաւ տնտեսական անկումին և բնակչութեան նօսանալուն:

Ահաւասիկ փոքրիկ մէկ աղիւսակը քանի մը դիւզերու բնակչութեան, ու անոնց ունեցած դաղթականներուն:

Քօչանի	97	տուն	34	անձ	պաշտօն խո
Էրէրին	138	»	115	»	»
Այիւր	320	»	101	»	»
Դուլաշէն	93	»	31	»	»
Մարմետ	140	»	43	»	»

Բայց հարկաւոր է ըսել թէ՛ այս բոլոր դիւզերը, վերջած միմիայն թիւաբար չըջանէն, վասպուրականի ամենաապահով մասին կը վերաբերին, ուր մեծագոյն տոկոսը հայերը կը կազմեն, իսկ մնացեալ դաւառներուն մէջ դաղթականներու համեմատութիւնը աւելի բարձր տոկոսի կը հասնի: Եւ դիտումք վերջուցի համեմատաբար նպաստաւոր պայմաններու մեջ գտնող թիւաբար չըջանը, ցոյց տալու համար թէ ամենաապահով համարող չըջանին մէջ իսկ դաղթականութիւնը որքանի է հաւած. ի հարկէ

խօսք չի կրնար լինել միւս շրջաններու մասին, ուր ամբողջ գիւղեր են դաղթած. օրինակ՝ Կոթուզի, Խօշապի, Ագբակի, Ատլճէվազի, Արճէշի և Արճակի շրջանները:

Հայրենակիցներ!

Ես աստիճանաբար պարզեցի ձեզ, Սովի գոթիւնը հիմնաւորող, իմ առաջին տեսակէտի երեք գլխաւոր շարժառիթները, որոնք էին Ա. հայութեան համեմատական խտացումը, Բ. ներքնաքաղթը ծայր գաւառներէն դէպի կենդրոնամաս գաւառները, ինչպէս նաև նոր գաղթականական հոսանքը դէպի ծայրագաւառը, և Գ. 96 ի մեծ արտագաղթը: Այս բոլորը երար շաղկապւած մեծապէս կերպաւորաբանութիւնն է հայ ազգաբնակչութեան անտեսական դրութիւնը, և խախտեցին հայութեան հիւրերը:

Բայց այս բոլորը, որքան ալ որ ինքնին մեծապէս ազդող ֆակթորներ կը ներկայացնեն երկրի մը անկմանը, դեռ տանելի կեանք մը կրնային յառաջացնել, դարեւոր մարտիրոս հայ ժողովրդի համար, եթէ չի լինէր կառավարութեան *idee fixe*ը, ջայթայիտ հայութեան տնտեսութիւնը, վերջացնելու համար հայն ու հայկական հարցը, որ կօչմարի նման չօքած էր բացարձակ բռնակալութեան կրծքին:

Այժմ անյիշեք երկրորդ հարցին, որն է, հայկական հարցի դոյութիւնը, 96 ի կոտորածը, ալան թալանը և պետութեան սխաթեմաթիք հալածանքը հայ տարրին դէմ, զայն բնաջինջ ընելու նպատակաւ:

Հարկաւոր և անհրաժեշտ է հայկական հարցի դոյութեան և զարգացման ամփոփ տեսութիւն մը ընել, որպէսզի բացայայտ լինի թէ այդ շարժման կրած ձեւաւորումը, և թէ կառավարութեան ձեռք առած միջոցները հակազդելու այդ շարժման, ասով միայն ընդունելի կը լինին:

Թէ, այդ ձեռք առնած միջոցները ինչ հետեւանքներ ունեցան, և որչափով նախապաշարաւ եղան ներկայ սովի ու ժգնօրէն արտայայտելուն:

«Հայերս ոյիւնջ յսացանք: Այնկեղ հերիսան երկաթի շերտփնէրով և կան վերցնելու միւս ազգերը: Մենք քղքէ դիպնէր աւնէինք միայն»
Խրիմեան հայրիկ

Պեռլինէն վերադարձող հայ պատգամաւորութեան վերջնական եզրակացութիւնն էր, իր մեանի այդ «հերիսա» ի այլաբանական առակով արտայայտած մտքը:

«Հայերս ոյիւնջ յսացանք»

Պեռլինի վեհաժողովի աւարտումով, վերջ գտաւ և Պօսական «ազգասէր» էֆէնտիներու, պատրիարքի, և ազգային ժողովի, խնդիրներու և աղերսանքներու դործելակերպը:

Այդ խոշոր դասը վերջնականօրէն եկաւ հասկցնելու հայ էֆէնտիական դործիչներու, որ՝ ազատութիւնը, բաղձացւած ու էֆօրմները ոչ թէ կը տրւին, մեր գեղեցիկ աշքերու խաթերը, զանազան դիմումներով, արցունք աղանքներով, այլ հարկաւոր էր իրաւունք ունենալ զայն աշխատանքներէն պահանջելու, հարկաւոր էր ցոյց տալ թէ՛ աշխատանքներէն զոհաբերելու, հարկաւոր էր ցոյց տալ թէ՛ տանջող հայը, ընդունակ է և յանուն կեանքի տարրական իրաւունքներու — որոնք բացարձակապէս զլացւած էին հայուն — կանգ չառնել նոյն իսկ ծայրագոյն զոհաբերութիւններու առաջ: Անհրաժեշտ էր բարոյական իրաւունքի հետ զուգընթացաբար ցոյց տալ անհրաժեշտութեան, արիւնի անընդհարար իրաւունքը:

Մինչև վեհաժողովի փակումը, հայկական հարցը մեաշնորհ ընող էֆէնտիական դասակարգը, ինչպէս նաև

ազդի սիրուն առանաւոր թխող հոգեւորականները, այլեւս անընդունակ իրական դոհաբերութեան, աներեւակայելի խանդավառութիւնէ վերջ մեծ յոստիսափութեան հանդիպեցան:

Քրեւորութեան էսքեմատիւ շրջանէ վերջ, բոլոր գեղեցիկ հեռանկարներ ապագայ ազատ կարգերու, նոյնիսկ անկախ Հայաստանի, չքայան բուն երկրի մէջ տիրող դժոխք իրականութեան առջև, դրութիւնը ստելի եւս վատացաւ հան, զոյոււր, խժգունութիւնները նոր թափով սխան իրենց քանդումի գործը. և այդ ժամանակ է որ էֆէնտիական գործիչները, « ազատութեան ինքնականները », վերջացած հաւնարելով իրենց այնքան ոգեւորութեամբ սկսած գործը, կռնակ դառնացին հայ գոգը իրականութեամբ կեանք առնող հայկական հարցին: Արածէք թէ այդ հարցի իրականացման աշխատիլը, բազդախնդրական ձեռնտու ձեռնարկ մէր, անմեղ փորձ ի՞նչ...

Գործիչ էֆէնտիները, Ռոտիկ չէ լինելով հայ կեանքին, միայն զանազան տեղեկագրերներէ հատուկոր տեղեկութիւններ հոս սցած, իրենց կաշւին վրայ չղգալով դառաւացի հայու կրած տանջանքն ու զուլումը, Պօլսոյ մէջ համեմատական խաղաղ կեանք մը անցնելով, չըպետի կրնային ճիշտ արտայայտիչներ լինել, հայ տառապող ժողովրդին, և իրենց ցոյց տաւ այդ թեթեւ վերաբերմունքը դէպի հայ ժողովրդին արդար և ամենասրբազան դատը, որքան այդ դատաւարտելի, բայց և հասկանալի է և թէ իրենց հոգեբանութեան բնական հետեւանքը, խիստպէս այդպէս ալ կ'սպասէր այդ դատակարի գործիչներէ. ուրեմն կատարած յետադարձ շարժումը ոչ զարմանալի և ոչ ալ անապասելի էր:

Այդ անյաջողութեամբ էֆէնտիական դատակարգի,

և պատրիարքարանի ու ազգային ժողովի անմիջական մասնակցութիւնը հայկական հարցի լուծման մէջ, դարձաւ լոկ կրաւորական. այդ շրջանէն վերջ ոչ մէկ ալթիւ, իրական նշանակութիւն ունեցող քայլ չառնեցաւ. ս.մ.ն ինչ մոռացեցաւ. երբեմն միայն կարծէք զարթնող խիղճը քնացնելու համար, զանազան դիւմներով, տեղեկագրերներով, կամ կատակերգական հրաժարականներով ինքզինքնին միթիթարելով, կուղէին ժողովրդի առջև իրենց մեռած դոյութիւնը կենդանացնել: ԳՃ ին երկաթէ պատրիարքի օրով էր որ, ուղեցաւ կատարած իրադրութեան մ'առաջ, դրական քայլիւ առնել — առաջ սակայն էֆէնտիական դատակարգի օժանդակութեան — եթէ եօթնասունական թուականներուն, կարելի էր հրապարակ դալ որպէս ազգասէր, գործիչ, այդ արեւի օրերուն գուրս դալու համար, ազգասէր էֆէնտիներու մէջ կը պակսէր պարտականութեան դիտակցութիւնը, քաղաքացիական քաջութիւնը:

Եթէ էֆէնտիական գործիչներու համար հայկական հարցի լուծումը պարզապէս ձեռնարկ մէր, երկրի հայ ժողովրդի հաւնար կենաց և լահու շնորհակալ նշանակութիւն ունեցող խնդիր մէր:

Խրիմեան, բուն ժողովուրդի ծոցէն դուրս եկած, աւոր մէջ ապրած, կաշւին վրայ զգացած բոլոր զուլումները, առաջին քաղաքիչներէն մէկը կը հանդիսանայ « երկաթէ շէրէփներու » անհրաժեշտ կարեւորութիւնը քաղաքացի:

Գործունէութեան նոր շրջան մը կ'սկսի այդուհետ. փորձութիւն լուսորական երկտասորգութիւն մը, հրապարակ կիջնայ վատահացած ժողովրդական օժանդակութեան և հաւնագործակցութեան, իրայ, յիշատակական ճանապարհով ձեռք բերելու, այն ինչ չէր ստացած ազեքանքներով,

Եւրոպացի գիւնադէտներու շնորհերը մաշելով :

Հայկական յեղափոխական շարժումը առաջացած հայ կեանքի անհրաժեշտ պահանջներէն , հիմնադրւած ժողովրդի զգացումներու և ցանկութիւններու վրայ , մինակ հրեարաւոր միջոցը կը հանդիսանար ձեռք բերելու ազատ կարգերը , որոնցմով միայն կարելի էր ապահովել հայ ժողովրդի դոյութեան շարունակութիւնը , տնտեսականութեան , յառաջդիմութիւնը :

Հայկական հարցի դոյութիւնը անհրաժեշտ հետեւանքներ , հայ իրականութեան , եթէ ուրեմն կեանքը ըստեղծեծ այդ պահանջը , պիտի երեւան դար և միջոցը զայն իրականացնելու :

Հետզհետէ երեւան եկան ուրոյն ծրագիրներով և դործելակերպով զանազան կուսակցութիւններ , Արմենական , Հնչակեան և Դաշնակցական կուսակցութիւնները :

Մեր նիւթէն դուրս է կանգ առնել այդ կուսակցութիւններու ստեղծման , զարգացման և ունեցած դործունէութեանց վրայ . բայց պէտք է շեշտել որ , տառապող ժողովրդը , յեղափոխական ճամբան համարելով միակ հրեարաւորը ազատ կարգեր ձեռք բերելու համար , սրտովին ընդգրկեց զայն , ցոյց տաւ անսպասելի արիական ոգեւորութիւն , ապշեցուցիչ ընդիմադրական կարողութիւն ու և մեր յեղափոխական պատմութեան գեղեցկագոյն էջերը զարգարող հերոսական ձեռնարկները , կատարեցան այդ իսկ ժողովրդի ծոցէն դուրս եկած անհատ դործիչներով , ինչպէս Եսեւ ապստամբական ձեռնարկները , — Զէյթունի , և երկու անգամ Սասունի — այդ ժողովրդի նաստայական դործակցութեամբ :

Ինականորէն պատմական վասպուրականը , որպէս հայաշատ կեդրոններէն մէկը , իր աշխարհագրական դիրքովը

նպաստաւոր հանդամանքներու մէջ գտնուելով , հայ յեղափոխական շարժման , դիւտոր առանցքներէն մէկը պիտի լինէր : Յեղափոխական բոլոր կուսակցութիւններն ալ , բրնականորէն իրենց լուրջ ուշադրութիւնը դարձուցած էին այդ շրջանի վրայ . դրեթ բոլոր կուսակցութիւններն ալ իրենց յաւագոյն ուժերը , իրենց էնէթթը աշխատանքը չէին խնայած վասպուրականին . հայկական շրջաններուն մէջ վասպուրականը , սակաւաթիւներէն մէկը մնաց , ուր յեղափոխական միտքը այլքան խոր արմատ ձգեց ժողովրդի մէջ , դործունէութեան այլքան լայն , և բազմազան տապարէզ բացաւ : Ի պատիւ վասպուրականի ժողովրդին , պէտք է ըսել , որ շատ քիչ շրջաններ եղած են , ուր յեղափոխական շարժման պատճառով ժողովրդը այլքան տուեց , տնտեսապէս փճացաւ , սրբան վասպուրականի խեղճ ժողովուրդը : Մուշ — Սասունը բացառութիւն համարելով , հայկական շրջաններու մէջ վասպուրականը եղակի տեղ դրաւեց , յեղափոխական շարժմանը ցոյց տաւ համաժողովրդական մասնակցութեամբ , յանուն դործի յաջողութեան՝ կատարած հսկայական ջոհաբերութիւններով :

Արմենականութիւնը , ոչ իբրեւ յեղափոխական կուսակցութիւն , այլ որպէս որոշ մտածողութեան և դործելականութեան , ինքնուրոյն արտայայտիչ , կատարեց խառն դեր , և ունեցաւ իր բնորոշ տեղը վասպուրականի յեղափոխական շարժման սկզբնական պատմութեանը մէջ :

Արմենականութիւնը , կրելով զուտ տեղական բրնակութիւն , իր սկզբնաւորութեան օրէն իսկ սահմանաւորութիւն , իր սկզբնաւորութեան օրէն իսկ սահմանաւորութիւն , միմիայն վան քաղաքով , չունենալով որոշ աշխարհահայացք մը , մշտնաւ ծրագրելով , անկարող դանդաւեցաւ կազմակերպական լայն ցանցով սերտորէն կապելու հայաշատ կեդրոնները իրարու , այդ սեղմ կուսակցութիւնը

ժամանակի ընթացքի մէջ, անընդունակ դուրս եկաւ իր անմիջական շրջապատ դաւառները կազմակերպելու, իրեն միացնելու :

Ծրագրի նման, իր կազմակերպութիւնը եւ իր գործունէութիւնը տատամսող, երբեմն վիճակ մ'ունեցաւ միշտ. աւելի յառաջդիմական ընկերակցութիւն մէր այդ, կամ աւելի շիտակը, կուլտուրա - ինքնապաշտպանողական միութիւն մը, ստեղծւած բացասապէս Վան քաղաքի համար :

Բնորոշիչ են ծրագրի առաջին երկու հիմնական կէտ նպատակները :

ԾՐԱԳԻՐ

ԱՐՄԵՆԻԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ

«Արմենիական» կազմակերպութիւնն հիմնւած լինելով «Արմենիա» ի ցարդ փարոգած ըսկըգրունկների վրայ, կաշիւասի այդ քերքի գաղափարի տարածման : (?)

Նպատակ

«Արմենիական» կազմակերպութեան նպատակն է յեղափոխութեամբ Թիւրքիայի հայ ժողովրդեան համար իրաւունք ձեռք բերել ինկզիմ ազատօրէն կառավարելու, որով միայն կարող կը լինի իբրեւ մարդ ապրելու միջոցներ գիտնալ եւ զանոնք գործադրել ժամանակի պահանջմանց համեմատ :

Կազմակերպութիւնն իր ջանքերը կամփոփէ հայ ազգի այլ եւ այլ մասերի մէջ առանց դաւանանքի խտրութեան, իր ուժերը ի գրեւոր դրացի ազգերի մէջ եւս յեղափոխական շարժումներ յառաջ բերելու, նկատելով, որ հայ ազգի եւ միւս ցեղերու մէջ զգացման, աշխարհահայեցողութեան, պահանջների եւ զարգացման մեծ տարբե-

րոտքիւններ կան, որով հայ ազգի յեղափոխական շարժումը կարող է յանդադրիլ ու կնճռոտիլ :

Աւելի անգոյն, անխմստ, հակասական ծրագիր երեւակայել իսկ անկարելի է. ընթերցողը թող ի զուր չի փնտռէ այդ ծրագրի մէջ պատմափիլիսոփայական հայեացք, որոշ աշխարհայայցքի մը համապատասխան հետեւողական դաւանանք : Վասպուրականի ջարդի ժամանակ, Արմենական կուսակցութեան հիմնադիր իդէօլոգները, լաւագոյն կուօղները, հերոսական երկարատեւ կռիւ վերջ մեծամասնութեամբ սպաննուեցան, իսկ մնացած փոքրամասնութիւնը, ջրուեցաւ զանազան երկիրներ, այլեւս երբեք չ'միատեղեւելու համար : Անհատական բարձր-արժանիքով միայն կանգուն այդ կուսակցութիւնը, իր գլխաւոր մտաւորական ուժերու հեռացումովը, դարձաւ անգոյն մասսա մը, անընդունակ նոյն իսկ իր ծննդավայրին մէջ զեկալարող դեր մը խաղալու : Եւ այդպէս, կիսակենդան դրութեան մէջ, շարունակեց Արմենական կազմակերպութիւնը, արեւտականօրէն պահպանել իր կացութիւնը. թէեւ, որպէս թէ իր ծրագրով առաջնորդւած, բայց իրականօրէն, վերածւած ինքնապաշտպանողական սահմանափակ կազմակերպութեան մը :

Հնչական կուսակցութիւնն ալ, բնականօրէն իրեն գործունէութեան վայր էր ընտրելու Վասպուրականը, ուր ուղարկւած էր Մարտիկի նման ոգեւորւած, յեղափոխական գործիչ մը :

Հնչական կուսակցութեան արշալոյսին, զանազան տարրերու հետ, գաղափարական մաքուր երիտասարդութիւն մը, ինքնաբերաբար մտաւ անոր դրօշին տակ, անձնագործութեան առնական օրինակներով մեծ յեղաշրջում մը առաջացնելով ժողովրդի մինչեւ այդ հոգեկան լքւած,

այլասերած աշխարհին մէջ : Յեղափոխական գաղափարի ամենազգու և վարակիչ պրօպականդի ձևն էր այդ, կրնաքա՞նք անձնադուր արտոգրութեամբ : Այդ յեղափոխական մարտը Երևանի էին, որ սկզբնական օրերուն, ընդարձակ շրջաններու մէջ, « Հնչակ » և յեղափոխութիւն բառերը իրար համանիշ էին դարձուցած :

Սակայն այդպէս տարբերով ծանրաբեռնած այդ կուսակցութիւնը հայիւ մինչև 96 թւականը կարողացաւ, միայնով ամբողջութեամբ չը յեղափոխական վայրուն ցուցական բնութիւն կրող արթնը կատարել, որոնք թէև մեծապէս նպաստեցին գաղափարի զարգացման, և ժողովրդականացմանը, բայց յեղափոխական գործնական կեանքի պահանջները բոլորովին անտեսած, այդ կուսակցութիւնը, քարոզական, ցուցական գործունէութենէն չանցաւ գործնական յեղափոխական աշխատանքներու :

96 թւականի ընդհ. ժողովը, ազդանշանը տաւ ներքին երկպառակութիւններով, կեդրոնացման սխիւթեմի վրայ հիմնած այդ կուսակցութեան քայքայումը : 96 ին, Քարահիւսար լեռներու փէշերուն, անհասարկ կուլի մէջ, ինչու Մարտիկը, մէկը Հնչակեան ամենտեսնողուն գործիչներէն — ու անով վաւարականի Հնչակեան գործունէութիւնը գրեթէ վերջացաւ : Եթէ չի հաշուենք մինչև վերջերս ալ մնացած հաստիկտար խմբերը, որոնք ան անապէս Հնչակեան յեղափոխականներ, բայց գործնական ոչ մէկ քայլ չեն տուած : 904 թւականին էր, որ այդ խմբերը փորձեցին վերականգնել, հայն խել կեդրոնէն ներկայացուցիւ եկաւ, բայց չանցած 3—4 ամիս, այդ փորձն ալ անյաջողութեան մտան եցաւ : Իսկ ներկայացուցիչը ստիպւած դուրս եկաւ երկրէն (Երևանօրէն վասպուրականի Հնչակեան գործունէութեան դատարումը միայն Մարտիկի

ապանմանը չենք վերագրելու, ատկէ աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցաւ կուսակցական ներքին քայքայումը, որ ծայր տուած 96 թւականին, անընդհատ շարունակեցաւ . . . :

Այդպէս Արմենական և Հնչակեան կուսակցութիւններու կիսատ ձգած գործը, ամբողջովին կը ծանրանար Դաշնակկիսատ ձգած գործը, ամբողջովին կը ծանրանար 96 էն վերջ, վասպուրական ուսերուն, որաւ կը մնար 96 էն վերջ, վասպուրական իսկական յեղափոխական գործունէութեան ասպարէզը :

Դաշնակցութեան սկզբնաւորութեան օրերուն իսկ, մինչդեռ հիմնադիրներէն ունեք անցած էին այստեղ, Տրապիզոնով ներքին հայկական դաւաճներու հետ յարաբերելու ու կազմակերպելու, Պէտտն ծայրած, հասարակ մշակի արտաքինով, կանցնի վան, իր առաքելական գործնէութեանը սկսելու, հող պատրաստելու յեղափոխական գալիք գործունէութեան համար :

90 թւականէն սկսած Դաշնակցական գործունէութիւնը, անընդհատ շարունակեցաւ, երբեմն ուժեղ երբեմն թուր թափով վասպուրականի շրջանին մէջ . այդ շրջանը դարձաւ Դաշնակցութեան գործունէութեան ամենա ուժեղ առանցքը : Դրամական ամենամեծ զոհարելութիւններ, միտաւոր ուժերու համեմատական մեծ համախմբումը, զինւորական ուժերու մեծաքանակ ներմուծումը, այդ բոլոր աշխատանքներ թափուած վասպուրականի վրայ, զայն կը ներկայացնէին բառի ամենալայն իմաստով շրջան մը, ուր Դաշնակցական գործելակերպը ամբողջութեամբ կերեւէր, իր ուժեղ յեղափոխական կողմին հետ, ունենալով և անխուսափելի բացասական թերութիւններ :

Դաշնակցութեան երեւումը հայ յեղափոխական կեանքի սկզբնաւորութեանը, անոր հետզհետէ զօրանալը, լայնօրէն ժողովրդականացումը և վերջապէս հայ իրականութեան մէջ,

տիրականօրէն յեղափոխական շարժումի ղեկավար հանգիստանալը, սերտօրէն կապուած է անոր կերտուած ապակեղ-րոնացման սխաթեմի և որ ամենագլխաւորն է, իր աւերող ընթացքին մէջ, գործնական կուսակցութիւն մը ըլլալուն հետ:

Հիմնուած օրէն իսկ, փոխանակ տարւելու ամբողջովին տեսական հարցերով, ըմբռնելով հայկական միջավայրի բացառիկ դրութիւնը, իսկական արտայայտիչը եղաւ անյետաձգելի ժողովրդական պահանջներուն, ընտրելով գործնական յեղափոխութեան ամենակարեւոր ճամբան՝ իրականացնելու անյետաձգելի գրաւոր և բանաւոր յեղափոխական պրօպականտայի հետ, ժողովրդական զինման և յեղափոխական ձեռնարկներու նախապատրաստական անհրաժէշտ աշխատանքները:

Անցած դարերու երկարաւ ստրկութիւնը սպանած էր հայ ժողովրդի հոգեկան ուժեղ նկարագիրը, առնական բնաւորութիւնը տեղի էր տւած վախկոտ բայտի սիրաշահելու ստորնաքորչ հոգեբանութեան. նախկին լեռնական ազատ կիսանկախ ժողովրդի թուները բոլորովին այլասեւեռած, խօլամներ էին դարձած: Հարկաւոր էր այս բոլոր վերի վար դառնել:

Դաշնակցութիւնը առաջի օրէն իսկ ճշտօրէն ըմբռնած թուրքական իրականութիւնը, աշխատեցաւ նախ և առաջ զինել ժողովուրդը, թէ ինքնապաշտպանութեան, և թէ յեղափոխական ձեռնարկներու օժանդակելու համար, ուրեմն նախ և առաջ զէնք էր հարկաւոր, ապա փորձուած զինուորներ այդ զէնքերը նպատակայարմար կերպով գործածելու, հարկաւոր էին զինուորական ղեկավար ուժերը՝ ժողովուրդը առաջնորդելու կռիւ բօլեկին, այդ բոլորն առաջ չէին կրնար դալ բարի ցանկութիւններով, կամ գրաւոր պրօպականտայով. հարկաւոր էր լարուած աշխատանք, և յա-

րատե աներկիւղ գործունէութիւն:

Եւ վասպուրականը ասպարէզ դարձաւ Դաշնակցութեան 18 տարւայ բուռն աշխատանքներուն. որու կէսի կէսը, մնացած բոլոր կուսակցութիւնները ի մի գումարելով ամբողջ Տաճկաստանի շրջանին մէջ շունեցան:

Այսպէս ուրեմն, վասպուրականի մէջ իրար յաջորդող յեղափոխական կուսակցութիւնները որոշ չափով իրանց՝ բնորոշիչ դերը կատարեցին և սկսաւ ժողովրդական ուժեղ խմբումը, հորիզոնը միջադեմեց ապագայի անակնկալներով:

Ինչ որ վասպուրական տեղի կունենար, նոյն շարժումը կարտայայտէր Պոլիս, Մուշ — Սասուն, և Անատոլիի ներքին քաղաքներու մէջ. անհուն խանդավառութեան դեղեցիկ, երազներու օրեր էին. ժողովրդական — թէ և անդիտակից — սօսկուսներու ցնցումը երկրի զանազան ծայրերէն, կարճադանքէր ամենայնալին հայկական շրջաններու մէջ իսկ:

Սակայն քնած չէր և կառավարութիւնը:

Մինչդեռ կառավարութիւնը ամէն գիւրութիւն և յարհարութիւններ կ'ընձեռէր Պերլինի վեհաժողով գնացող հայկական պատւիրակութեան և ազգային ժողովին, մինչդեռ նոյնիսկ կը խօստանար, վեհաժողովին մասնակցող իր ներկայացուցի միջոցով ամէն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տալ գնացող պատւիրակութեան, ?? այդ նոյն կառավարութիւնը, անընդունակ հիմնական բարենորոգումներ յառաջացնելու քայքայած երկրի մէջ, խօստումներ էր որ կը շուայէր հայ ժողովրդին. և ոչ թէ միայն զապողական քայլեր չէր առնէր իր կողմէն այլ նոյնիսկ հայկական գործիչ էֆէնտիներու գիւտնադիտական քայլերը կը քաշալերէր... բաւական էր որ այդ քայլերը, իրանց անմեղ բնաւորութիւնը չի կորսնցնէին...:

րը, ծանօթ իր վայրերի ինստիտուտներով:

Եւ կազմեցու քիւրդ համիտեական բանակը: Այս-
ինքն գայրերը պահապան դուրեցան ոչխարներու փարախին .
այդպէսով կառավարութիւնը ցանկացաւ հակադդել հայ-
կական հարցին, քրդական պաշխպօղուն համիտիյէ, ալայը
ստեղծելով:

Վրա հասաւ 94 թաւականի, Սասունի մասնակի կոտո-
րածը: Քաղաքակերթ աշխարհը ապշահար կանգ առաւ .
քստմանի վայրագութիւնները կատարեալ կառավարութեան
խիղ ձեռքով, հետզհետէ ամենայն մանրամասնութեամբ
սկսան երեւան դալ, եւրոպական և մասնաւորապէս անգ-
լիական մամուլի մէջ. ժողովրդական ուժեղ ցատումը հե-
տզհետէ լայն չափերու հասաւ:

Պերլինի գաշնադրի 61 երդ. յօդւածի զօրութեամբ,
հայկական ներքին դաւառներու մէջ կատարելիք բարե-
նորոգմանց հսկելու պարտականութիւն ունեցող մեծ պե-
տութիւններէն երեքը իրենց Պօլսոյ դեսպաններու միջոցաւ
ձեռք առին բարենորոգմանց հարցը, և երկարածիդ գի-
ւանագիտական ձգձգումներէ վերջ, վերջապէս կառավա-
րութենէն ընդունեցաւ Մայիսեան խեղճուկ ծրա-
դիրը: Եւ այդ կատակերգութիւնը կատարեալ լինելու հա-
մար այդ ընթերցաններու գործադրութիւնը յանձնեցաւ ընդ-
հանուր քննիչ Շաքիր փաշային

1895 թւականը հայ տարեգրութեան մէջ չտես-
նաւ, աւժայր աղետի սկզբնաւորութիւնը դրաւ. մնողու-
ական ինստիտուտները պահած քաղաքակրթութեան կեղծ
շորերու տակ, ուժգնօրէն երեւան եկան, և Պոլիարա-
կան ջարդէն ի վեր ժանդատած ետթաղանք. նորէն հը-
րապարակ բերեցաւ կիսավայրենի պատմական դարերու
բոլոր խժգունութիւններով ու զարուհանքերով: 1895

թւականը կարծէք վերակենդանացումն էր Լանկիթիմուր-
եան օրերուն:

Սմբողջ հայաշատ կեդրոններէն հետզհետէ սարսափի,
անյատակ յուսահատութեան ճիւղեր բարձրացան, քաղա-
քակերթ մարդկութիւնը սոսկումով ականատես վկայ եղաւ
տրեւելքի ամենալառաջագէտ ժողովրդի բնաջնջմանը, որ
կը կուէր յարդկային ամենատարրական իրաւունք-
ներու ապրելու իրաւունքին համար:

Յունաստանի և Պոլիարիայի սարսափելի ջարդերը նը-
սեմացան հայկական զարհուրելի կոտորածի առջև, ամ-
բողջ Տաճկաստանը դարձած էր խոշոր սպանդանոց մը,
և թուրքութիւնը— ինի այդ կառավարութիւնը, զինորա-
կանութիւնը, թէ վաճառկանն ու գիւղացին— միացած ու-
ժերով, ոտքի էր կանգնած, հայու արեան գետերու մէջ
լողանալու:

Կարծէք հնչած էր վերջի վայրկեանը հայի գոյութեան
շարունակման վերջնաօրութեանը. բոլոր սեռ ու ժերը, ֆա-
նատիկ, կիսավայրենի բնադէները, գաշնակցած, կրա-
պառնալին վերջացնել բուռ իր հայութիւնը, խեղդելով
ազատագրման շարժումը արեան գետերու մէջ:

Դեռ ծխացող տները, աւերակները՝ երբեմնի շէն գիւ-
ղերու, հայի արեամբ ներկած մայրենի հողը, գերեզ-
մաններու մէջ, կամ լեռները ցան ու ցրիւ թափթփած
գիւղիներու կոյտերը, կը լրացնէին պատկերը հայկական
ճգնաժամին. և այդ տներ վերան երկրի վրայէն կը սա-
ւառնէր գաղաններու յաղթական ոռնոցը, Համիտի մա-
հասարսուռ քրքիջը . . . Այլեւ մեռած կարծեցաւ յեղա-
փոխական շարժումը և ոչնչացած՝ ազատագրման նախա-
կարագետ հայը: Սակայն աւերակներու մէջ, ամայացած
գիւղերէն ծլեցաւ նոր կեանք. դարեր շարունակ տանջ-

ւած հայր այդ մեծ աղէտին մէջ ալ մնաց աննկուն, մինչեւ տեսաւ. բռնապետութեան խայտառակ անկումը, և Օսմանեան երկրի յեղաշրջումը, դէպի յառաջդիմութեան սրբազան ճանապարհը:

Բդհանուր հայկական ջարդերու, հայաջինջ քաղաքականութեան աւերիչ աղգեցութենէն բնական է, որ չէր ազատուելու վասպուրականը, որու վրայ—որպէս հայաշատ կեդրոնի—վաղուց ի վեր ուշադրութիւն էր դարձւած. կառավարութիւնը կ'ըսպասէր յայրնար ոռոգիչ, յանկարծակիի բերելու հայ աղգաբնակչութիւնը:

1895 ի աշնանը կառավարութեան անմիջական դժբախտումը և հրահանգով քրդական խուժանը անծայր աւերածութիւններու ենթարկեց վասպուրականի հայկական գաւառներու մեծագոյն լնասը, այն ինչ կը յանձնէր թալանեցին, մնացածը ոչնչացուցին, որ հայերը չօգտին. այդպէս քիչ ժամանակի մէջ հայի քրանաջան տնտեսութիւնը հիմնահատակ կործանեցաւ. սակայն բարեաղգաբար ստելի մեծ ուշադրութիւն դարձնելով թալանի, քան սպանութեան, մարդկային զոհեր քիչ եղան. ստորեւ կը դնեմք քանի մը դիւղերու յափշտակած ոչխարի, տաւարի և կատարած սպանութեանց թիւերը:

	ոչխար	գոմէշ	եղ-կով	սպանւածներ
Բիւ	700	24	45	2
Սօրան	500	—	—	1
Բերդակ	400	12	29	1
Առակ	500	30	50	2
Հերիսան	800	34	90	—
Զուխ	500	21	70	—
Սօրատէր	1200	70	150	1
Լաշիստ	120	8	18	1
Խառատան	500	20	50	—

Աւերորդ է իսկ երկարել այս ցուցակը, վայրենի քրդական փոհակը տեւրեց քանդեց շէն գիւղերը, երբեմն նի հարստ գաւառները:

Մեծ բարեբաղդութիւն էր հայ գիւղացիութեան համար այն, որ աշնանացանը նախ քան քրդական արշաւանքը վերջացած էր: Ժողովուրդը աննկարագրելի նեղութիւններով կարողացաւ իր գոյութիւնը պահպանել. միամիտ հայը փոթորիկը անցած համարեց, ու սկսաւ իր քանդւած տնտեսութեան վերանորոգումին աշխատիլ:

Անցաւ վասպուրականի խստագոյն ձմեռը. դարնան երկրագործական աշխատանքները վերսկսեցւեցան ամենաուժեղ թափով. այդ աշխատանքի, եռուզեռի օրերուն, անակնկալ ուժգնութեամբ պայթեցաւ 1896 ի յունիս 3ը, վասպուրականի ճակատագրական սև օրը:

Քաղաքն էր սպանուացող վտանգի ահազանգը տուողը. և դուրս նետուեցան երկու անհաւատար ուժեր կռւի տապարէզը. մէկը հզօր, թւական և զինական առաւելութեամբ, հրապարակ իշած յանուն բռնապետութեան, իսկ միւսը թէև տկար ու անզէն, բայց հզօր՝ յանուն ազատագրման, աննկուն գիտակցական բարձր զոհարելութեամբ, ինքնապաշտպանութեան անբռնաբարելի իրաւունքով:

Արժէ քիչ կանգ առնել այդ հերոսական ինքնապաշտպանութեան պատմութեանը վրայ. մանաւանդ որ, մեր ամբողջ յեղափոխական պատմութեան մէջ, վանք Սասունի ու Զէյթունի հետ բացառութիւն կը կազմէ, որ ժողովրդական երկարատեւ և իրական գիմադրութիւն մը ցոյց տուեցաւ Համլետի սարքած հրէշային հայկական ջարդերուն:

«Վանք և նրա հետ ամբողջ վասպուրականը եւս դարձան տեւրակ, ամայի երկիր: Մինչև հիմա թափած

հաղարարներին արևներ չէր յագեցրել Մեծ — Ոճրագործի ծարաւը, յետո՞ւ եւրոպական նենգ, տմարգի գիւլ-լօմատիայի վրա, նա՞ ոճրագործը, իր « հայերի ջնջման » ծրագիրը կարողացաւ յաջողութեամբ իրագործել վասպուրականում եւս։ Նա այդ վաղուց էր մտադիր անելու, բայց չէր յաջողում։ Այնպէս կոտորածներին ժառանգակ, երբ վասպուրականի կէտերում սկսեցին երսան գալ հայդուկային խմբեր, կառավարութիւնը պարզ տեսաւ, որ իր ունեցած ուժերով անկարող է իրագործել իր մտադրութիւնները։ Այս պատճառով դարձան սկզբից քաղաք թափեց համիդիէ գնաւորի ահագին բազմութիւն։ Ղորբի թիւը որ առաջ 800 — 1000 էր հասնում հայրենց մինչեւ 8000 ի և իր բոլոր նախապատրաստութիւնները տեսնելուց յետոյ սպասում էր միայն մի առիթի։ այդ էլ եկաւ։ Զարուհի Տէրոյեանի ձերբակալումից մի քանի օր յետոյ, յունիս 3 ի դիշերը Այգեւստանի մօտ, Ուրբաթ Առու կոչւած տեղում սպանուեցան իր հաղարարներ և 5 զօրք, շատերը այդ վերադրում են մարտանենդ քրդերին, որոնք աղ էին վախճում, իսկ կառավարութիւնը այդ վերադրեց հայերուն։ Այդ սպանութիւնը տաճիկների մէջ մեծ յուզումն է յառաջ բերում։ սպանածների դիակները քաղաք բերելիս, մինչև խաչ—վողան վողոյքը ոտանուում են 12 անմեղ հայեր։ իսկ տաճիկ ամբօխը, համիտիականները և զօրքերը յարձակում են դործում՝ կըր — դար, հայկափանք և Սուրբ — Յակոբ կոչւած թաղերի վրայ և դործում են Մեծ — Ոճրագործի ցոնկութեան վայել աւան տեսակ խժգժութիւն, սպանութիւն և թալան։

Ամէն բան պարզում է քաղաքի հայերի համար, թշնամին որոշել է կոտորել, որքան կարող է Յեւրոպական խմբերը վճռում են դուրս գալ կուրի, երեք

կուսակցութեանց ներկայացուցիչները՝ կարճ խոհրդակցութիւնից յետո միասնութեամբ են միահաւորու ու համերաշխութեամբ կուսելու թշնամու դէմ։ Ողջոյն ձեզ, ողջոյն ձեր յիշատակին, անմուայ դործիչներ։ ձեր միշտ անհաւասար կուրի յաջողութիւնը պահանջում է միացած, համերաշխ կուրի յաջողութիւնը պահանջում է միացած, համերաշխ դործունէութիւն։ կեանքի դառն փորձերը, ժողովրդի շահերի վրայ հիմնւած անողոր իրականութիւնը բերեց ձեզ այդ եղբակայութեան։ Թող այդ օրինակին հետեւին բոլորը, որոնք ներկայ պատմական ճգնաժամում ծառայում են հայրենիքի ազատութեան գաղափարին։ կուրի, թշնամու կողմից զգալի ջարդով, տեսում է 6 օր շարունակ։ կուրդներից այդ վեցօրեա կուրի ընթացքում ընկնում են 2 հոգի միայն, մինչդեռ տաճիկների և լիւրդերի դիակները թիւը հասնում է 500 ից աւելի։ Տեսնելով հայերի այդ ահեղ դի նազրութիւնը, կառավարութիւնը կրօնի թնդանութեամբ Ալիւփայ քարերից սկսում է ուժը լակոծել քաղաքը, առաւելապէս Յայնիկոյսներ և Շան — թաղ կոչւած արարձանները։

Ընդդիմադրութիւնը որ այնքան զօրեղ կերպով արտայայտեց հայերի կողմից, ստիպեց կառավարութեան դիմելու իր աւանդական նենգ քաղաքականութեան։ իսկ ներկայումս նա կարող էր օգտուիլ տէրութեանց ներկայացուցիչներից, որոնք այնքան ստոր դեր կատարեցին վախայ մէջ։ Շաբաթ, յունիս 8 ին, արտակարգ ժողով է կայանում, ուր դիպլոմատիայի ներկայացուցիչների հետ մասնակցում են և երեք կուսակցութեանց ներկայացուցիչները։ Եթէ հայ ղեկորները չհեռանան քաղաքից, երկրորդ օրը պետի ումբակոծի բոլորը, առանց խնայելու հատակը և սեռը. — ահա այս է լինում հիւպատոսների միջոցով կառավարութեան ու լտիմատութիւն։ Հիւպատոսները

երաշխատորում են քաղաքը պահպանել, եթե յեղափոխականները կատարեն կառավարութեան պահանջը: Արդեօք այս էր միայն, թէ ունէին և ուրիշ շարժառիթներ, յայտնի չէ. — միայն այն օրը հրահանգ է տրուում երեք կոսակցութեանց զինուորներին պատրաստել թողնելու քաղաքը: Յունիսի 8 ի գիշերը վարազ լեռը ապաստանում են հազարաւոր փախստական բաղմութիւն, 4 — 500 զինւած հայեր, մնացածները անդէն, որոնք կազմում էին քաղաքից փախածները և շրջակա գիւղացիները ընտանիքներով: Կառավարութիւնը ոչ մի արդեւր չէ գնում զինւած խնդրի հեռանալուն: Մեծ-օճրագործը ջլատեր էր ուժերը, մասամբ հասել իր նպատակին. քաղաքում նա առանց որ և է գիւտորութեան կը գործադրէր կոտորածը, իսկ զինւած խմբերի հետ գործ ունենալը կը յանձնէր սահմանադրի վրա թափւած զօրքերին և համիդիյէ գնդերին: Այդ տեղ է ահա տաճիկ կառավարութեան ձեռք բերած յաջողութիւնը և յեղափոխականների գործած մեծ սխալը. բայց քանի որ մեզ պակասում են ճիշտ տեղեկութիւններ քաղաքը թողնելու իսկական պատճառների մասին, թողնենք այդ աղագայի լուսաբանութեան:

Մթութեան մէջ է մնում մեզ համար և այն, թէ ինչու զինւած խմբերը վաշագից բաժանուում են՝ ընտրելով տարբեր ճանապարհներ:

Մ. Աւետիսեանի առաջնորդութեամբ վանդիների մի խումբ բաղկայած 200 զինւած և 800—1000 անդէն մարդկանցից — շարժւում է Հայոց — Զորի, Աղբակի վերայօք անցնելու Պարսկաստան: Դաշնակցութեան խումբը բաղկայած 125 զինւած երիտասարդներից, վճռում է երկու մասի բաժնիլ, մէկ մասը մնում է երկրում, իսկ միւս մասը 58 հոգուց բաղկացած Պետօի առաջնորդութեամբ

ուղղւում է դէպի Պարսկաստան (վարդանը իր խմբով լինում է Շատախում) : Պետօի խմբի միանում են Հնչակեանները 25 հոգով: Այդ 83 հոգուց բաղկացած միացեալ խումբը ուղեւորւում է Սալախանէի դժով: Արմենական խումբը, վանից մի քանի ժամ հեռու Նոր — գիւղից ըսկսած, անընդհատ ընդհարումներով անցնում է առաջ: Շատերը զինւածներից, մնաւանդ անդէններից, ջրում են գիւղերը կամ վերադառնում քաղաք, աւելի ճիշտն առած կոտորում են զատ զատ: Խումբը շօրհրդ ընդհարումներ է ունենում Ծաղկաձորում, Զախում և վերջնականապէս ջարդւում է Աղբակի Բարդուղիմէոս Առաքեալ վանքի շրջակայքում, ու ընկնում են մինչև 500 հոգի: Պետահազին բաղմութիւնից ազատւում են հազիւ 30 հոգի: Պետօի և Մարտիկի խմբերը Սալախանէ կոչւած աւանի մօտ Գարահիսար լեռան վրայ կուխ են բռնում բաղնիքի զօրքերի և քրդերի հետ և աւերոյշ օրուայ սոսկալի կուլից յետոյ ամենքը ջարդւում են, աղատւում է միայն մի մարդ: Երկու խմբերն եւս մեծ նեղութիւն են կրում պաշարի կողմից. ոչ մի օգնութիւն կամ ուտեստ ստանալու յոյսեր չէին կրնար ունենալ: « Խոտ էինք ուտում կուլելիս, քաղցից մեր ձեռքերը անզօր էին հրացան բռնելու » — ահա ինչ է ասում միակ աղատւածը: « Դրօշակ »

Ահա այսպէս եղերական վախճան ունեցաւ վասպուրականի լաւագոյն երիտասարդութեան ծաղիկը: Շրջականերէն քաղաք թափւած 12000 քրդական վայրենի խումբանը, քաղաքի հետ իր գործը վերջացնելէ վերջ, անհասանելի թափով ջրեցաւ ամբողջ վասպուրականի հայաշատ շրջանները, կոտորածի և աւեր-թալանի գործը յառաջ տանելու համար. այդ չքնաղ երկիրը կարծես մահական դառնալանի մը հպումով վերածւեցաւ հսկայական

ռած Ռուսաստանի լրացման քաղաքականութենէն, ճգնեցաւ իրագործել « Հայաստան՝ առանց հայի » ռուսական նշանաբանը :

Վերադարձաւ հայր իր աւեր վերան օճախը . աւերակներու մէջ չինեց իր բոյնը . վրատակներու մէջէն վերակառ բարձրանալ հայու անհուն վշտի, անէծքի, աղօթքներու հետ, նահապետական թանիրի ոլոր մուր ծուխը, հայր իր հայրենական հողին, իր հաղարաւոր տարիներու հայրենիքին մէջ, հեռու հեռու տեղէ եկող գաղթականի նման, նոր ի նոր սկսաւ իր տնտեսութիւնը կանոնաւորել :

Վրա հասան երէւ ժողովրդի անեղ թշնամիներ ևս, որոնք ձեռք ձեռքի տաւ քայքայման գործը լրացուցին . այն է սովը՝ եւ հիւսն գութիւնները, որոնք կոտորածէն աւելի մեծ չարիւրով մահեր պատճառեցին : Ով որ քիչ թէ շատ ուժ ունէր, ճգեց հեռալաւ երկրէն . մնացին անտէր անտիրականներ, որբերն ու այրիները, անկար պառաւանդն ու ծերերը, հայրենի աւերակներու կողքին, բուերու նման հայրենի օճախի աւերակներուն վրայ հակելու, նահատկներու անթաղ ոսկորներու վրայ լալու :

Եթէ կար մխիթարական երեւոյթ մը այդ ժով աղէտներու մէջ, այն ալ հունձքի տարապայման առատութիւնն էր այդ տուրի, որը մինչեւ այժմ ալ խօսակցութեան առարկայ է :

Կարծէք, թէ բաւական չէր ալան թալանը, երկրի ընդհանուր աւերածութիւնը, նոր չարիք մ'ալ եկաւ ալ աւելի կրիտիկական դարձնելու ժողովրդի գրութիւնը : Այդ սալափի սխիթմի ընդհանուր համատարած բնաւորութիւն կրէին էր : Ոչ մէկ կասկած, որ տնտեսապէս քանդուած Տաճկաստանի համար, վաշխառութիւնը, անխու-

սափելի չարիք մ'էր, ու այդ չարիքը գոյութիւն ունէր դեռ « նիւխատակ ժամանակներէ ի վեր » բայց 96 ի կոտորածն ու թալանը, այնպիսի գրութիւն մը ստեղծեցին հայ ժողովրդի համար, որ սալափը առանց բացառութեան ընդգրկեց ամբողջ հայկական շրջանները . իր ահաւոր ցանցով շրջապատեց ամբողջ գիւղացիութիւնը, և հրնարաւորութիւն չի տաւ դիւղացու քանդած տնտեսութեան վերակազմութեանը : Նախ քան 96 թվականը, սալափով կ'ըբաղէին յայտնի վաշխառուներ, գործունէութեան պահանջով շրջանակ մը ունենալով, բայց հայկական կոտորածները, այնպիսի նպաստաւոր պայմաններ առաջացուցին սալափատուներու համար որ, մինչեւ քաղաքի մանրամասնութեան, փոքրիկ խանութպանը, հագիւ տարեկան 15 ոսկի եկամուտ ունեցողը, կ'աշխատէր անպայման տարեկան դոնէ 5—10 մէճիւտ անտեսել, գործնան դիւղացիութեան սալափ տալու համար . ի հարկէ խօսք չի կրնար լինել վաշխառուներու համար, որոնք ահագին գումարներ տալով, ամբողջ գաւառներ կ'երայնէին գիւղացիութեան արիւնը կը ծրծէին : Հետաքրքիր է խանաղ սալափ ըսած այդ կործանարար չարիքի էութիւնը և անոր ընդգրկած շրջանն :

Նախ քան այդ, ծանօթանանք սալափի մօտիկ փոխառութեան մի քանի ձեւերու հետ :

Ա. Կիտար .

Կիտարը գրած որոշ գումարի մը փոխարէն փողատելով ընկերակցութիւնն է գիւղացու արդէնաբերութեանը :

Քաղաքացին կամ առհասարակ ունեւորը, մէկ չափ ցորեն տալով, կ'ընկերակցի կարիքաւոր գիւղացու հետ, մէկ չափ տարածութեան արտի հասոյթը բաժանելու :

Վճարելով միեւնոյն ժամանակ այդ մէկ չափ արտը հերկելու դրամը, 40 դրուշ. այս պարագային հողը գիւղացուն է իսկ եթէ քաղաքացիին սեփականութիւնը լինի հողը այն ժամանակ սերմացուն կուտաւ, իսկ վարելու պարտքը կիյնաւ գիւղացու վրա:

Հասկանալի լւան է որ, ամբողջ աշխատանքները ծանրաբեռնաժէ են գիւղացու վրայ. նա իր ընտանիքի դործակցութեամբ պէտք է հերկէ, ցանէ, ջրէ, հնձէ, կաշէ և երբ ամեն ինչ պատրաստ է, մաքուր արդիւնքի կէսը տայ ընկերոջը, իսկ մնացածէն պարտաւոր է թէ կառավարութեան տուրքը տալ, թէ իր ընտանիքի ապրուստը հողալ և թէ աշխատացանք ու դարձնացանք հանել: Ենթադրենք գիւղացի մը, վերցուցած է 6 չափ ցորեն կիտար ցանելու համար, 6 չափի ընդհանուր դուռնարը կ'ընէ 360 դրուշ, որի վրա աւելցնելով, $6 \times 40 = 240$ դրուշ հերկողէնք. կունենանք 600 դրուշ, որ սալաֆատուի դրած դուռնարն կ'ամ ընկերակցութեան բաժինն է: Եթէ ընդունենք երկրագործական արդիւնաբերութեան մէջ առնուազն միութեան 7 անգամ բաշխատկութիւնը, ուրեմն պիտի ենթադրենք, որ 6 չափ տարածութիւն ունեցող արտ մը. պիտի արդիւնաբերէ $6 \times 7 = 42$ չափ ցորեն, կամ 2520 դրուշ: Այդ 2520 դրուշի կէսը, 1260 դրուշը որպէս արդար իրաւունք ? սալաֆատուի բաժին կիյնայ. ուրեմն սալաֆատուն իր տւած 600 դրուշի փոխարէն կ'ստանայ — 6 ամուսայ ընթացքին մէջ 600 դրուշի հետ և զուտ շահ 660 կամ $\frac{1}{10}$ տոկոս:

Եւ ինչ կը մնա գիւղացու ամբողջ ընտանիքին, փոխարէնը ամբողջ մէկ տարւայ քրտնաջան աշխատանքին, գրեթէ ոչինչ: Գիւղացու ինկած 1260 դրուշի բաժինէն դուրս հանելով ընդհանուր հասոյթի 2520 ի աշարը, որը կ'ընէ 300 դրուշ, ատոր վրա աւելցնելով պէտէլը ասկե-

րէն — մէկ տան մէջ երեք արտ. հաշուելով — 150 դրուշ, էմլարը 20 դրուշ, աղնարը տան դուռն 5 ուխար հաշուելով 20 դրուշ, Եօլփարասին երեք հողու հաւար 39 դրուշ, անխախտ կառավարական հարկերէն դուրս կոյ և անխոսափելի ծախսերը, որոնք ահա գին ծանրութիւն են գիւղացու վրին. այդպէս են օրինակ ձիաւոր զարթիաներու և հետեակ զինուորներու համար եղած ծախսերը:

Ընդունելով որ տարեկան ամենաքիչը 300 ձիաւոր զարթիէ և 400 հետեակ զինուոր կի հանդիպին գիւղ մը, ձիաւորներու աւել մէկուն ծախս կը լինի օրական 15 դրուշ, իսկ հետեակակիներ 5 դրուշ. ընդունելով գիւղերու բնակչութեան միջին թիւը 50 տուն, ուրեմն ամէն գիւղ տարեկան ծախս ունի.

$$\begin{array}{l} \text{Ձարթիաներ} \quad 300 \times 15 = 4500 \\ \text{Հետեակներ} \quad 400 \times 5 = 2000 \end{array} \quad \left. \vphantom{\begin{array}{l} 300 \times 15 \\ 400 \times 5 \end{array}} \right\} = 6500 : 50 = 130$$

Ուրեմն 6500 դրուշ ամբողջ գիւղին, իսկ տան դուռն 130 դրուշ կիյնաւ. նոյնպէս և կողմնակի պեկական տուրքերը և պատահական մանր ծախսերը առնուազն 10 դրուշ հաշուելով կունենանք գիւղացու անհրաժեշտ հարկերու և կողմնակի տուրքերու հետեւեալ ցանկը.

Աշար	300	դրուշ
Պէտէլ ասկերիէ	150	»
Էմլար	20	»
Աղնար	20	»
Եօլ փարասի	39	»
Ձարթիէ և գին. ծախս	130	»
Մանր տուրքեր	10	»
669		դրուշ

Գիւղացու հասոյթէն 1260 դրուշէն հանած 669 դրուշ. կ'ստանանք 591 դրուշ: Ահա այսչափ կը մնա գիւղացու

ընտանիքի քրտնաջան աշխատանքի արդիւնքը դեռ չհաշ-
ւած պախկիւնները վաշխառուներու նախկին մնացած
պարտքերը և այն անհամար կարիքները, որոնք անհրաժեշտ
էին 96 է կատարեալ քայքայումէ վերջ գիւղացու անտե-
սութիւնը կ'անաւորելու:

Բ. տեսակ.

Փոխառութեան երկրորդ ձևն է արտի կանաչ
վիճակէ մէջ ծախելը: Գիւղացին անհրաժեշտ կարիք ու-
նենալով փողէ կըստիպուի իր գեռ կանաչ վիճակէ մէջ ե-
ղած արտի երեսը ծախել մէկ չափ տարածութիւնը 50—
100 զրուշի: Ինչպէս վերև ընդունեցինք, հողի արդիւնա-
բերութեան միջինը 7 հաշւելով այդ մէկ չափի տարա-
ծութիւնը նորմալ գրութեան մէջ պիտի բերէ 7 չափ ցո-
րեն կամ $7 \times 60 = 420$ զրուշ: Նոյնիսկ եթէ փոխառուն
100 զրուշ տաժ լինի մէկ չափին, այս հաշւով 5 ամսան
մէջ $\% 320$ շահ կըստանա, իսկ եթէ հողին արդիւնաբե-
րութեան միջինը 5 հաշւենք, գարձեալ կունենանք 5×60
 $= 300$. ուրեմն $\% 200$ շահ:

Գ. տեսակ.

Կայ և պարզ փոխառութեան ուրիշ ձև մը. գիւ-
ղացին մէկ չափ ցորեն դարնան փոխ առնելով, աշնան պե-
տէ վճարէ փոխարէնը $1\frac{1}{2}$ —2 չափ, ուրեմն 50—100%,
բայց այս ամեղ? ձևն ալ ունի իր սարսափելի կողմը,
կը պատահի որ հունձքէն 10-15 օր առաջ իսկ գիւղացին
յետին ծայր կարիքաւոր գրութեան մէջ կըստիպուի միեւ-
նայն ձեւով փոխառութեան գիմելու, հետեւաբար 10-15
օրան մէջ միայն վճարելով 60 զրուշի արժէքին համար
30-60 զրուշ շահ:

Դ. տեսակ.

Կա և դրամական փոխառութեան ձև մը, վաշխա-

ռուն կամ խանութպանը աշնան կամ դարնան սկիզբ 100
զրուշ տալով՝ կալին մէկ չափ ցորեն շահ կը պահանջէ,
որով յառաջ կուգա համեմատաբար բարեխիղճ? սակա-
մը, այն է 6-8 ամսա մէջ $\% 60$:

Աւարփ.

Աւարփը ողղակի փոխառութիւն է չափազանց
բարձր տոկոսով: Գիւղացին իր անհամար կարիքներուն
բաւարարութիւն տալու համար անհրաժեշտ պէտք ունի
դրամի, բնականաբար վաշխառուն ոչ մէկ պայմանով չի
համաձայնիր սովորական տոկոսներով դրամ տալու. միշտ
ձեռնառ է անոր համար աւարփի հաշւով դրամ տալը:

Ենթարդենք թէ գիւղացին սովորապարար կառավա-
րական հարկերը վճարելու համար, քաղաքի սրբէ
յայանի վաշխառուէ, կամ խանութպանէ մը կը վերցնէ
8 մէճիտ (160 զրուշ), և ամեն մէկ մէճիտի փոխարէն
մէկ չափ ցորեն տալու պայմանաւ. — մենք փաստացի
կարող ենք տպացուցանել որ դեռ 1 մէճիտէն ալ պա-
կաս արած է 1 չափի փոխարէնը —. գիւղացին կալի
ժամանակ պիտի տայ կամ 8 չափ ցորեն, կամ անոր դի-
նը: Ցորենի մէկ չափի գինը նայած երկրագործական յա-
շող կամ աշխատող տարւոյն կը բարձրանայ ու կիջնայ,
յամենայն դէպս վերջին տարիներս յիսուն զրուշէ պակաս
երբեք չէ եղած, իսկ մինչև հարիւրըստ զրուշ բար-
ձրացած է: Մենք ընդունելով միջին թիւ 1 չափի գինը
60 զրուշ, գիւղացու 8 չափի փոխարժէքը կ'առա-
նանք 480 զրուշ, որով սաւափառուի 160 զրուշը 6 ամ-
սան մէջ զուտ շահ կը բերէ 320 զրուշ կամ $\% 200$ առկու:

Այս պայմանները, ինչպէս եւ ներկայացուցի ձեզ, գեռ
տանելի կը համարուէին, եթէ բնական աղետները վրայ չի
հասնէին, անեղանելի գրութեան մատնելով անոնց այդ պ

աղքատ գիւղացին: Ինչպէս 1900 էն վերջը, Վասպուրա-
կանի մէջ առհասարակ երկրագործական աշխատանքները
և արդիւնաբերութիւնը միշտ փնտռեցան. երկրագործնե-
րը այդ պայմաններու մէջ, ոչ մէկ հնարաւորութիւն չու-
նէին թէ իրենք զիրենք ապրեցնելու, թէ կառավարու-
թեան և թէ սալափատուի պարտքերը վճարելու, բնա-
կանօրէն սալափի պարտքը անվճար մնաց:

Վերցնենք վերելի օրինակը, և քիչ ալ ընդլայնենք:
Ինչպէս ըսի արդէն, 900 էն վերջը երկրագործական
աշխատանքները միշտ անյաջող գնացին մինչև 1907
թւականը. վերոյիշեալ գիւղացին, որ իր առած 160 զրու-
շի փոխարէն պարտական էր մնայած 480 զրուշ և անկա-
րող այդ գումարը վճարելու, կը մնայ պարտական. սա-
կայն խորաբանկ վաշխառուն կամ խանութպանը այդ 480
զրուշը փոխանակ պարտք համարելու հարիւրին 12 կամ
20 տոկոսով, նորէն սալափ հաշւելով առած կը լինի 24
մէճիտ, և հետեւաբար կը պահանջէ ատոր փոխարէն 24
չափ ցորեն երկրորդ տարւա մէջ: Աւելի ցայտուն դուրս
բերելու հմար իմ ըսածը, փոքրիկ աղիւսակով մը ցոյց
տամ ձեզ թէ ի՞նչ համեմատութիւն կստանայ սկզբնա-
կան 8 մէճիտի սալափը 4 տարւայ ընթացքին մէջ.

Առնած գումար,	Պիտի վճարելի,	Գումարը
Ա. տարի. 8 մէճիտ	8 չափ ցորեն, =	480 զրուշ
Բ. » 480 կամ 24 մէճիտ, 24 » »	=	1440 »
Գ. » 1440 » 72 » 72 » »	=	4320 »
Դ. » 4320 » 216 » 216 » »	=	12960 »

Հասկանալի է որ, գիւղացին երկրորդ տարւանէ իսկ
անկարող կը լինի վճարելու, խօսք չի կարող լինել չորրորդ
տարւա համար: Այդպէս սալափատուն 4 տարւա ընթաց-
քին մէջ արդէն այնպիսի մեծագուտնար առնելիք մը կու-

նենա, որ կամ գիւղացու ձեռքէն կը յափշտակէ բոլոր
կալածները, և կամ գիւղացին գործնականօրէն կը դառ-
նայ սալափատուի մրիպան, որը դատապարտած է մին-
չև մահը, ամբողջ ընտանիքով աշխատելու, օգաւուր բազ-
մապատկուող պարտքը գոցելու համար: Ահա այդպէս
Վարի Հայոց ձորը, ամբողջովին անցեր է կամ սալափա-
տունելու ձեռքը. կամ գրաւած է երկրագործական
պանքայէն, որը որպէս թէ հիմնած է երկրագործ աշխա-
տաւորութեան օժանդակելու? : Ամբողջ գաւառներ կան,
որոնք բառի ամենայայն իմաստով քայքայւած են սալա-
փի անկշառւմ ծանրութեան տակ. գլխաւորներն այդ գա-
ւառներու մէջ, են՝ Մոկան և Կարճկանն ու մասամբ Գաւաշը,
Կառկառն ու Հայոց Ձորը, որոնք ներկայիս թուրք, հայ և
մանաւանդ քիւրդ սալափատուներու բացարձակ մրիպաներ
գարձած են:

Կա և ոչխարի սալափը, հետեւեալ կերպով. ոչխար-
ատէր գիւղացուն կը գնա սալափատուն, (որոնք ընդհան-
րապէս քիւրդեր կը լինեն), և գեռ չի ծնած դառին հա-
մար կը վճարէ 15—20 զրուշ. 6 ամբէն ստանալու համար
կամ գառը, և կամ անոր արժէքը, որ կրնէ 35 զրուշ. իսկ
եթէ մէկ տարւան է պայմանաւորուած, գիւղացին պարտա-
ւոր է մէկ տարի խնամել գառը, և ապա տալ սալափա-
տունին, որ իրաւունք ունի ամբողջ հօտին մէջ էն ընտրել իր
ուզած ոչխարը: Իսկ մէկ տարւան գառը՝ կարժէ արդէն
առնաղն 50 զրուշ. ուրեմն սալափատուն մէկ տարւան
մէջ 20 զրուշի փոխարէն կստանա զուտ շահ 30 զրուշ.
կամ 150 տոկոս:

Ահա թէ ինչպէս կը կարծանուի աշխատատու գիւ-
ղացիութիւնը, և ինչպիսիս առասպելական շահագործ-
ման ենթակայ է ան և թէ ինչու Տաճկաստանի աղ-

դարձնակցութեան մեծագոյն մասի տնտեսութիւնը հետզհետեւ կը քայքայուի, իրեն հետ քաշելով կառավարութիւնը, գէպի վերջնական ստանկութեան:

Սալաֆի սիսթէմը, մեր երկիրը քառուղ համայնակուլ չարիքներէն մին, հսկայական ընդարձակում է ստացեր, առանց բացառութեան չի կայ շրջան մը, գիւղ մը, ուր մըտած չ'իյնի սալաֆի աւերիչ ոտքը: Վատագուրականի համեմատաբար բարեկեցիկ գաւառներ կը հաշւելին Արճակն ու Թիմարը. տեսնէք թէ այդ տնտեսագէտ աւելի լաւ պայմաններու մէջ գտնուող գաւառներու գիւղերը ինչ համեմատութեամբ գերի են դարձած սալաֆին, ատով և որոշ կը լինի ձեզ համար, միւս աղքատ գաւառներու դրութիւնը, սալաֆի տիրապետութեան չափն ու կատարած աւերները:

ՔԱՆԻ ՄԸ ԳԻՒԴԵՐՈՒ ՍԱԼԱՖԻ ՀԱՇԻԸ.

(ՄԻԱՅՆ ՑՈՐԵՆԻ)

ԳԻՒԴԻ ԱՆՈՒՆԸ.	ՑՈՐԵ	ԳԱՆԻ ՑՈՐԵՆ ՍԱ- ԼԱՖԻ ԿԸ ՎԵՐՑԱԷ.	ՎԱՆ ՔԼՈՒՆ ՔԱՆԻ ԶԱՓ.	ԱՄԵՆ ՄԷԿ ԶԱՓԻ ԳԻՒՆԸ
Սղղեա	92	80	5—10	20—25
Լամիկերտ	29	52	5—8	» »
Զորովանց	32	30	5—8	» »
Շուշանց	65	63	8—10	» »
Կողպանց	28	28	5—8	» »
Դարման գեղ	65	26	8—10	» »
Փառուղ	44	16	8—10	» »
Ոսկիրակ	38	23	5—8	» »
Պախեղիկ	14	9	5—8	» »
Արճակ	164	100	5—20	» »
Խարակոնիս	204	128	5—20	» »
Ղլլճա	48	21	5—8	» »
Միկներ	44	18	3—8	27
Գոմն	40	40	5—15	25—27
Փիրկարիպ	40	33	5—10	20—25
Գիւսնեն	115	35	1—5	» »
Պողանց	54	42	1—8	» »
Աւերակի	150	85	10—15	20—24
1266	802	միջ. 8 չափ		

Ինչպէս որոշակի կը տեսնուի տրամադրեցակէն, 18 դի գեր, 1266 տունէն 802. Կամ 63 % ը, անհրաժեշտ կարէր ունին իրենց տնտեսութիւնը կառավարելու համար, օժանդակել միջոցներու, այն է սալաֆի օգնութեան: Այժմ հետաքրքիր է տեսնել թէ՛ վերոյիշեալ 18 գիւղերը, իրենց 802 տներով որչափ անհրաժեշտ պահանջ ունին սալաֆի օժանդակութեանը. ըստ մեր ցուցակի, միջին հաշւով ամեն մէկ տան կուգայ 8 մէճիտ կամ 8 չափ ցորեն, իսկ ամբողջ 6416 մէճիտ կամ 128320 դրուշ, որու փոխարէն պարտաւոր են կալի ժամանակ տալ 6416 չափ ցորեն կամ 384960 դրուշ. մէկ չափ ցորենը 60 դրուշ հաշւելով, ուրեմն սալաֆատները իրենց աւած հիմնական գրտնագլխի 128320 դրուշի փոխարէն 5—6 տնտան մէջ կատանան 384960, ուրեմն զուտ շահ 256640 դրուշ: Եթէ գիւղացիութիւնը կարողանար կարէր ունեցած 128320 դրուշը գտնալ նորման տոկոսով, Եդիսիկ մինչեւ 20 տոկոս հաշւելով, կը տեսնենք որ սալաֆատներու տրամադրու շահ 256640 դրուշի փոխարէն գիւղացիութիւնը պիտի տար միայն 25664 դրուշ, հետեւաբար շահ պիտի տեսնար 230976 դրուշ. ինչպէս կը տեսնէք ահագին տարբերութիւն ունի այդ սալաֆատներու տրամադրու շահէն:

Իսկ մեր գծաղղ իրականութեան մէջ, ո՞վ է հետաքրքրուողը գիւղացու անելանելի դրութեամբ. կառավարութիւնէն սկսած մինչեւ յետին խանութպանը, անկշտում լինած են գիւղացու ջանին, ծծելու վերջին կաթիլ արիւնն ալ, ծախսելու գիւղացու մնացած վերջին ցնցալիմներն ալ: Ճիշդ է, կայ երկրագործական պանք անուն կառավարական հաստատութիւն մ'ալ, որպէս թէ հաստատուած կարիքսուր երկրագործներուն օժանդակելու, և որո պահպանման համար կառավարութեանը 4 1/2 % տուրք կը

վճարեն. բայց իրականացէս ինչ է տւած այդ մեծահըն-
գիւն անւան քակ ծածկւած պանքը, ինչ կրական օգնու-
թիւն է ընձեռած գիւղացու ծով պահանջներուն. ոչինչ,
և գեռ աւելին, քան թէ ոչինչ. երկրագործական պանքա-
ները ծառայած են սրբէս մէկ մէկ կազմակերպւած ծու-
ղակներ աւելի գաւ քան սաղափառներու ցանցը, սոսկելու,
գիւղացիութեանը ձեռքէն խլելու մէկ կտոր հողը, որու
վրայ է գրած գիւղացին իր ամբողջ յայտը:

Ճիշդ է երկրագործական պանքան թէև անւանապէս
սրբէս թէ միայն 6% ստանալու է փոխ առւած գրամի
համար, բայց երաշխարարութեան փոխառէն հայ գիւղա-
ցիութեան սեփականութիւնները, միշտ հարկւրին քանակ
հաշով կը դնահատեն, և հաղար ու մէկ միջոցներով, նե-
ղը կը գնեն գիւղացուն:

Երբ գիւղացին անկարող կը լինի վճարելու իր պարտ-
քը, — և ինչպէ՞ս վճարէ — իրենց մէջ գաղտնի գործը
սարգելով՝ գրաւ գրած հողերը սրբէս թէ աճարդի կը
հանեն, և իրենց որոշած գնով կը ծախի գիւղացու հո-
ղը. աւելորդ է ըսել թէ գնողները, կամ իրենք են, կամ
իրենց մօտիկ բարեկամները, և կամ անոնք, որոնք այդ
գործի յաջողութեանը համար, նախապէս վճարած էին
իրենց:

Վարի Հայոց ձորի, մէջ Խաբականց, Խորգում, Կեմ, և
շատ արիւններ գեռ, երկրագործական պանքաներու վաշ-
խառական զոհերն են: Պիտի ըսել որ, այդտեղ մեծ դեր
կը կատարէ և կառավարութեան սխառնաւորի հայածան-
քը հայ տարրի գէմ: Մինչդեռ այդ երկրագործական պան-
քաներէն թուրք գիւղացիները կրնան օգտուիլ, հայ գիւղա-
ցիութեան համար, սարգւած թակարդ մէ այդ:

Այսպէս երբ մէկ կողմէն սաղափը կը քանդէ գիւղացի-

ութեան տնտեսութեան հիւրերը, միւս կողմէն համայնա-
կու հարկերը, թուրք պաշտօնէութեան գիտումնաւոր վե-
րաբերմունքով կը քամեն գիւղացիութիւնը:

Պարզ է որ, 96 թվականէն անմիջապէս վերջը, հայ գի-
ւղացիութիւնը, բացարձակապէս քոյքալուծ, անկարող էր
նոյն իսկ ամենափոքր չափով՝ վճարելու կառավարա-
կան հարկերը. հարկաւոր էր ոչ թէ միայն հարկերը
չպահանջել, այլ գիտակից խեղճիցի կառավարութիւն մը
անհրաժեշտ պէտք է համարէր իր թապէս այ օգնել, որ գիւ-
ղացիութիւնը վերականգնի: Ի հարկէ թուրքական հայա-
հայած կառավարութիւնը, որ ծրագրած էր հայկական
կոտորածները, հայը բնաջինջ բնելու գիտիմով, ոչ մէկ
կերպով չէր օժանդակելու անոր վերադարձմանը, այլ ա-
մէն հնարաւոր միջոցներով կաշխատէր և փրկելապէս և
անուստապէս այդ ատելի ժողովարդը փճոցնել:

Անկարող վճարելու 96 ի յաջորդող 3 — 4 տարւան
բարդւած հարկերը, յաջորդ տարիներու հարկերն այ և-
կան աւելցնելու մէկը միւսի վրայ:

Ինչ ընէր խեղճ գիւղացիութիւնը:

Մէկ կողմէն աշխատատեղութեան ընդունակ, երկուս-
տարդ ուժեր գուրա էին դնացած երկրէն, իրենց գլխիւր
աղատելու ձգտումով, միւս կողմէն հայկաւոր էր ապրիլ,
կանոնաւորել քանդւած տնտեսութիւնը, ապառուս աշխ-
փատելներու ճիրաններէն, վճարել հազար ու մէկ կողմ
նակի տուրքերը քիւրդ պէկերու, և ստանցմէ գուրա վը-
ճարել և կառավարական հարկերը, որոնք հակառակ այն-
քան սղանաւածներու և փերջնականապէս գաղթողներու,
նորէն մեկնոյն քանակութեամբ կը պահանջէին: Տարիներու
ընթացքին մէջ պախիկէնէն բարդ և ցան կտոր վրայ, այն-
քան որ այլևս անկարելիութիւն էր վճարել այդ պարտքերը:

Անցան երկար տարիներ, անհետաթիւներ քիչ սկսա-
կենդանանալ, բայց պետական տուրքերու պահսկան
հասաւ ահագին չափերու, գիւղ չի մնաց որ 12 — 18
տարւան յետեւալ պարտք չունենար. ճիշդ է կառավա-
րութիւնը ըստ երեւոյթի խստութիւններ չէր բանեցնէր հար-
կերու գանձման համար, բայց այդ թուութիւնն իսկ մի-
տումներով հաշիւներով ստեղծւած ահագին չարիք էր հայ
գիւղացիութեան գլխին:

1906 ի վերջերն էր, վանա վային Թահիր փաշան,
յանկարծակի պաշտօնանկ եղաւ, ու անոր յաջորդեց Ալի
բէյ, իսկական ներկայացուցիչ մը ելաւ ի բռնապետին:
Ալի բէյի գալովը, վասպուրականի ժողովրդի գլուխ-
նը անհասանելի չափով կրկնակական դարձաւ:

Ինչպէս ամեն մէկ բացարձակ միապետական երկ-
րի մէջ, նոյնպէս և Թուրքիայի, բռնապետական կլա-
սիք հայրենիքի մէջ, կուսակաշները բացառիկ իրաւունք-
ներով գինւած, չափնալով ներքին ընդհանուր դործելա-
կերպ մը համահաստատար ամբողջ վիճակներուն համար,
ամեն մէկը այդ անհատներէն, իրենց առանձնայատուկ
տեսպերամենտով առաջնորդւած, իրենց բնաւորութեան
բնորոշիչ յատկութեամբ կը կնքեն իրենց հողածութեանը
յանձնւած շրջաններու պետական հասարակական կեանքը:
Միակ նմանողութիւնը որ կարելի է գտնալ զանազան կու-
սակալութեանց վայրներու մէջ, այն է որ, բոլորն
ալ ներշնչւած միևնոյն ազդիւրէն, տարւած անտահան տ-
տեղութեամբ դէպի հայ տարրը, կաշխատին հայտ վերջ-
նական փճացմանը: Այդ նպատակի իրադործումը, նայ-
ելով իրենց անհատական նկարագրի ուժեղութեան
կամ՝ տկարութեանը, տեղ տեղ ուժեղութեն կարտա-
յայտին, ուրը տեղեր՝ տկար:

Թահիր փաշան, Ալպանայի բարի ծերուկ մը, թրքա-
կան « պապա » բառի լոյնը լռնողութեամբ՝ իսկական
թուրք մը, փոթորկա ից կեանք՝ իր աշխատանքի վերջ, վա-
նա կուսակալի պաշտօնով, մեկուսացած այդ հեռւոր
խաւ անկիւնը, հանդիմանաւ ու անդորր կեանք մը կանցնէր:

Ծերուկ եմա՛ն օրերու խնամուռն վերջաբանն էր վանա
վայրի պաշտօնը, ի՞նչու որութեամբ թոյլ, խաղաղասէր,
շրջապատւած իր հասունացած ազաւթներով և փեսանե-
րով, ամսականներու առատ հունձք իր կաշխատէր տպա-
հովել իրեն և խրաչիններու համար, մեկնոյն ժամանակ
դուռ շանալով իր հանդիմանութիւնը խանդարող զանազան
ձեռնարկներէ, որո՞ք ո՞վ դիտէ, ինչ հետեւանքներ կըր-
նային ունենալ: 93 թւականէն սկսեալ, մինչեւ 906 ի վերջ
պաշտօնավարելով այդ Ալպանայի ծերուկը, մէկ մտահո-
գութիւն ունեցաւ, փող գիղ՝, որքան որ հնարաւոր է.
ինքզինքը ազատ պահել զանազան գլխացաւանքներէ:
Պիտոտորաբար այդ ժամանակաշրջանին էր, որ հայ գիւղա-
ցիութեան պահպնէնքը ահաւելի չափերու հասան:

Հասկանայի է, որ Թահիր փաշայի թոյլ քաղաքակա-
նութիւնը, ջերմօրէն կը մտրակէր զանազան քաղաքացի-
ական և բարձր գիւնորական պաշտօնանկներէ, որոնք, թրք-
քական սովորական սեփական՝ ղիբար լրտեսելով, Պոլս
կուսակալի զանազան անւանարկող ժողովները գրելով
կանցնէին իրենց օրերը, այդ ընդհանուր միջնա մէջ վեր-
ջապէս յաղթանակ դուռն եկող դործունեա՞ր: Գիւնորա-
կաները, որոնց ամենամեծ փառաւ, Թահիր փաշայի դէմ,
որպէս թէ անոր թոյլ վարարներուն էր դէպի հայ յե-
ղափոխականները, անտարբերութիւնը, Հայ Յեղափոխական
Դաշնակցութեան ցոյց տաւած ակտիւ, սպառնալից դոր-
ծունեկութեանը:

ինչ խօսք որ Սուլթան Համիտի համար, այդ բա-
ւական էր, որ անմիջապէս պաշտօնանկ անել տար, դէ-
պի յեղափոխականները ներողամիտ ? այդ « կեալուր »
վալին : եկաւ Ալի բէյը, և պատկերը, բոլորովին սյա-
փաւեցաւ :

Սուլթան Համիտ, չէր սխալւած իր ընտրութեան
մէջ . գտնել աւելի հայատա՛ւաց, անդու թ թշառական մը,
չէր կրնար, եթէ ի հարկէ հաշւելու չի լինէր ինքզինքը :

Ալի բէյը . փոքրիկ Սուլթան Համիտ մը, այդ մտքին
ամենալայն առումով, ուղարկւած Պօլսէն, մասնաւորա-
պէս արմատախիլ ընելու հայկական յեղափոխական շար-
ժումը, վասպուրական դալով, թէ և նախապատրաստուած
ղանաղան տեղեկութիւններով, բայց և այնպէս անակնե-
կալ դրութեան մը առաջ տպահար մնաց : Արեւիկ Վաս-
պուրականի հայ ժողովուրդը, ամենայնայնայն փոքրած
դէն սկսեալ մինչև այդեռտան և քաղաքամէջ անօրինակ
գործունէութեան մը ասպարէզ էին դարձած . ամբողջ եր-
կիրը, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ու ժեղ ցան-
ցովը միաւորուած, մեծ յեղաշրջման նախընթաց օրերուն մէջ
կը գտնէր : Պօլսեցի Ալի բէյի համար, յեղափոխական
շարժման ձեռք բերած համաժողովրդականացումը, սեր-
տադին ցանցաւորումը, լուրջ նախապատրաստական ձեռ-
նարկներու աշխատանքները, — որոնք, որքան ալ որ դադու-
նի կը տարւէին, ընդգրկած շրջանի մեծ տարածութեան,
նախապատրաստական անհրաժեշտ գործնական պահանջ-
ներով, այսպէս թէ այնպէս կը տարածուէին — հայ տար-
րի տեղուտ նախապատրաստութիւնները, ինքնապաշտ-
տանողական միջոցներու իրականացումը, այս բոլոր և ու-
նսպառելի էր և հաւանական հետեւանքներով սարսափե-
ցուցիչ : Ճիշտ է, Ալի բէյը, Պօլսոյ մէջ ալ գործ էր ու-

նեցեր յեղափոխական շարժման հետ, բայց այնտեղ, ժո-
ղովրդական բոլոր խառնու համագործակցութեամբ, ընդ-
հանուր յեղափոխական շարժում մը այսքան չտանգարուր
և ուժեղ երբեք գոյութիւն չէր ունեցեր : Անհատական
ձեռնարկներ, նոյն խի երբեմն ցուցական բնաւորու-
թիւն կրող ակտեր, օրինակ Պապը Ալիի, պանք Օթօմա-
նի, և Սուլթանի մահափորձը, կատարւած էին, բայց այդ
յեղափոխական ձեռնարկները, շատ սահմանափակ շրջանի
մը գործունէութեան արգիւնքն էին . երբեք յեղափո-
խական դադափարը և գործը, այսքան չէր ժողովրդա-
կանացած, այսքան սպառնադին մեծութեամբ չէր երևան
եկած : Պօլսոյ յեղափոխական գործունէութիւնը, սահմա-
նափակւած էր, բարձրագոյն ուսումնարաններու մտաու-
րականներու նեղ շրջանի մը, և դաւառէն եկողներու կամ
դրսէն այդ նպատակով ներս մտածներու մէջ . երբեք յե-
ղափոխական դադափարը հոն ժողովրդական լայն խառնու-
մէջ, մուտք չի գործեց . առանձնաշնորհալ Պօլսը, միշտ
ոլ անտարբեր մնաց երկրի ազատագրման շարժման
հոնդէպ :

Սակայն Ա. ի բէյի համար, պատկերը բոլորովին փոխ-
ւեցաւ . վասպուրականի զըլում իրականութեան մէջ
տպրող տանջւած ժողովուրդը, իր կաշի վրայ զգալով խայ-
տառակ բռնապետութեան բոլոր սարսափները, այլևս
անկարող տանելու աներեւակայելի տաճարները, բռնու-
թիւնները, ամբողջովին ոտքի էր կանգնած :

Նոյր սկզբ ոգևորութեան օրեր էին :

Շարժումը չէր սահմանափակւել միմիայն հայ ժողովր-
դի մէջ . շնորհիւ վասպուրականաի Հայ Յեղափոխական
Դաշնակցութեան կեդրոնական կօմիտէի խելացի պրօպա-
կանտայի, Թուրք տարրն ալ վերջապէս բնաւոր յեղա-

վոխական շարժման էությունը, ազատած բռնակալութեան տարածած « Հայկական թագաւորութեան » նախապաշարմունքներէն, եկաւ իր մասնակցութեամբ՝ եղբայրորէն կիսելու Հայ յեղափոխականներու ունին բարդած ծանր աշխատանքը, իր մասնակցութեան բաժինն ունենալու երկրի ազատագրման մեծ և ներկայան գործին մէջ։

Յ. Գաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ կազմեցաւ Թրքական առաջին կոմիտէն, իր յեղափոխական օրկան Սապահ-խել — խայր թերթով։ Այդ թերթը աւելցաւ իր զգալի օգուտը, և դարձաւ թուրք հոգեւորականութեան համար ազատ միջոց մը, իրենց մտածումները, երկրի կարիքները մատնանշելու, և ցոյց տալու այն միջոցները որոնք անհրաժեշտ են երկիրը փրկելու հոռաւոր փճացումէ թրքական կոմիտէնէր գործունէութեալը, եթէ չի կորցաւ լայն աշակցութիւն մը առաջ գործին, գէթ այն մեծ և զգալի ծառայութիւնը հաստատեց, որ թուրք ազդարնակչութեան մէկ մասը սկսաւ գիտակցօրէն վերաբերել գէպի Հ.Յ. Գաշնակցութիւնը, և անոր ցոյց տաւ գործունէութիւնը։ Այդքանը ինքնին խոշոր նշանակութիւն ունեցող երեւոյթ մ'էր, թշնամական վերաբերումը, թուրք ազդարնակչութեան կողմէ հետզհետէ սկսաւ թուլանալ։

Վասպուրականի ազդարնակչութեան, բոլոր ցեղերն ալ, ինն այդ թուրքը, Գլխաւորը, Սարին, Աղլտին իրենց բաժին մասնակցութիւնը ունէին յեղափոխական գործին մէջ։ Թուրք նորակալ յեղափոխական շարժման կողքին սկսաւ աճիլ և զարգանալ, քրդական իրականութեան մէջ, տրամադրութիւններու և վերաբերմունքներու փոփոխում մը, նախկին թշնամական անմիտ վերաբերմունքէն գէպի համերաշխութիւն Հայ Յեղ, Գաշնակցութեան հանդէպ։ Գաշնակցութեան խմբերը, որոնք զբաղեցնէին հայ-

կական դատողներու մէջ իննման և նախապատրաստական աշխատանքները լրացնելու, ինքնին տիրազ համերաշխութեան գեղեցիկ օրինակներ կուտային, բացառիկ երեւոյթներ չէին այդ խմբերու մէջ թուրք կառավարական ղեկավարներ, որոնք իրենց գէնքերով միասին, ձգած զօրանայները, կուտային Գաշնակցութեան խմբերու մէջ գործելու, որպէս ղեկավարներ, ինչպէս նաեւ Ասորիներ, և Գրդեր։ Այդ անհատական մասնակցութիւններէն դուրս, քրդական աւերի լոյն շրջաններու մէջ իրական համագործակցութիւն չ'ը կարողացաւ երբէք։ Քրդական յեղերու ցեղապետներէն, բաւական թուով անհատներ, իրենց աճանդակութիւնը, համերաշխ գործակցութիւնը կառավարէին Գաշնակցութեան, նայն իսկ այնպիսիներ կային անոնց մէջ, որոնք անյեղալի մէջ հաշտեցած էին իրենց հայալիքի գործերով։ Դիւրք բէկերը կարծէք միջակցութեան մէջ էին իրար հետ, շահելու գաշնակցութեան բարեկամութիւնը։ Բաշկալէն, Նորաուզէն, Աւաղայէն, Արճալէն, Ատիճափաղէն, Արճէշէն, Սոկաէն յատնի ցեղապետներ, յեղափոխական ղեկավարներու հետ տեսակցելու. առաջարկներով քաղնք հարգիկ կուղարկէին։

Պիտ խոստովանել որ դառնեցան ամենայնայնի ցեղապետներէն մէկ երկուքը, որոնք իրենց մարդիկներով, հաւատարմաբար ծառայեցին Հայ Յեղ. Գաշնակցութեան երկար տարիներ, ցոյց տալով շօշափելի օգնութիւն, և անդրնահատելի գործակցութիւն

Անկախած է, որ քրդական բարեկամական տրամադրութիւնը, վերեւէն սկսած, շատ պարագաներու մէջ, առաջացած անձնական թշնամութիւնէ գէպի կառավարութիւնը, կամ ապագա ակնկալութիւններէ, իրեն չէր ներկայացներ նախատար հող յեղափոխական գիտակցական

գործունէութեան. բայց քրդական բէկերու կշտին սկսաւ երկւան դալք. ւրտ ըստ ժողովրդը որու հոգեբանութեան մէջ յեղափոխական մտածողութիւնը սկսած էր մնալ ւաճումներ ընել. և հասկանալի է որ յեղափոխական խրաւրումը երկրագործ, հաստատաբնակ քրդին մէջ աւելի ուժգնօրէն պիտի երեւան դար. Գաւաշի և մանաւանդ Կարճկանի քրդերը, որոնք հետզհետէ գրաւելով հայկական հողերը, իրենք եկած հաստատուած էին հոն, կապւելով հողի հետ, որպէս հաստատաբնակներ գրեթէ միւլենայն պայմաններու մէջ ինկած ինչ հայերն էին, և իմ կարծիքով աւելի վատ գրութեան մէջ, որովհետեւ կառավարութեան հետ, իրենց բեկական հակա հարկերը վճարելու ստիպւած էին. միւս կողմէ, իրենց կուլտուրական աշխատանքի անընդունակութիւնը, հողի հետ, կապւած կեանքի նորութիւնը, իրենց արդիւնաբերութիւնը չափազանց կը նազեցնէր, այնպէս որ 96 — 97 ի ծայրահեղ սղութեան ժամանակ, մինչդեռ միւլենայն շլճանին մէջ ապրող հայ զիւղացու տա՛ր զէթ կտոր մը չոր հաց կը գտնէր, գրացի քիւրդը, բոլորովին սոված էր և ծայրահեղօրէն թշուառ վիճակի մը մէջ:

Այդ է պատճառը, որ Հայ Յեղ. Գաշնակցութեան բեռնապարի կենդանական հովանի քրդերէն բայ ձգած թուացիլը մ. ժ. տպաւորութիւն առաջ բերաւ և Կարճկանէն քրդեր եկան մինչեւ Կաւաշ, «կովանէի մարդը տեսնելու». որը ինչպէս իրենք կ'ըսէին, «միայն հայոց համար չէր եկած այլ և քիւրդ զիւղացիութեան համար»: »

Ահա իրերու այս գրութեան մէջ էր որ Ալի բէյը, ոտքը դրաւ վտապուրականի շրջանը, հայկական յեղափոխական շարժումը ար նստախիլ ընելու. Թահիր Փաշայի թոյլ վերաբերմունքէն ! օգտուած յեղափոխական գործու-

նէութիւնը իր սաղմին մէջ մ'ույնելու:

Ալի բէյը, իր ապագա գործունէութեան եղանակը բնորոշող խօսքերով գիտաւորեց վանա թուրք պաշտօնէութիւնը, որոնք առաջին առթիւ ներկայանալով վախին, մտանշնելով հայ զիւղացիութեան տենդոտ ղինուլը, և յեղափոխականներու պատրաստութիւնները, կառավարիչին որ անմիջապէս ընդհանուր խուզարկութիւն մը սկսին՝ դաւառներու մէջ. խորհանկ Ալի բէյը մօտաւորապէս հետեւեալը պատասխանած էր, «ինչ կարիք կա գիւղերը ընդհանուր խուզարկութեան ենթարիել, ոչ կարող է թէ մեզ որոշ հետեւալքի մը չի հասնել, և թէ կրնա աւագութիւն գրաւել, եւ այնպիսի դրոշմի մը կատարել որ, ժողովուրդը ինկը սխալւած ինկի իր ձեռքով իսկ ծախել զենքեր, հացի փող ձարելու համար». իսկ յեղափոխականներու պատրաստութիւններու համար ըսած էր «ինչպէս հաստատօրէն կերեւի նախորդ Թահիր Փաշայի թուրքութեան օգտուելով յեղափոխականները բաւականաչափ զուգարա և զէնք են աւարտած. օր մը չէ օր մը ատենը արտայայտուելու են, լաւ է որքան կարելի է շուտով դաւալ օրը, և երկիրը վերջնականապէս խաղաղի»: Ալի բէյի արտայայտած այդ մտքերը եղան խտացածութիւն իր ապագա գործունէութեան: Ինչեթիկ յանդուգն մարդ մը. երողիկ անսահման իրաւունքներով ղինւած, վրէժն աստիճանի գործունեա, խարութիւն չի գնող իր առաջադրած նպատակը իրագործելու, Ալի բէյը գործի սկսաւ:

Նախ և առաջ հօրկաւոր էր, հայ քրդական յարաբերութիւնները լարել, 96 ի օրերու արամազտութիւնները առաջացնելով: Եկած չեկած, գրեթէ բոլոր բէկերը քաղաք հաւաքեց, քանի մը հատը բանտարկեց. իսկ մէկ քանին ալ հսկողութեան տակ առաւ: Տարիներու ընթացքի

մէջ ազատ ձգւած այդ բեկերը, ահապի ոճրագործութիւններ և յափշտակութիւններ կատարած լինելով, ընտկան է որ եղած էին բողոքներ ատանց դէմ, այդ ատիթէն ողտելով, որպէս թէ՛ արդարասէր? Այի բէյը պատասխանաւորութեան էր կանչած այդ չարագործները. միանաւորութիւն պիտի լինի կործնել թէ խոյապէս արդարութիւնը ի կատար ածելու համար էր, որ բէկերը բանտարկւած էին. ոչ, այլ խորամանկ վայելն այդ խտուածութիւններով կողեր հարկադրել բէկերը մտնելու կառավարութեան ի հարկէ բանտարկւածները մէկէկ մէկէկ ազատեցան, բարեկամական նոր կապեր հաստատւած : Այդ բանտարկեալներէն մէկն էր Ատիլճէփադի ծանօթ ցեղապետ Ա. ի բէյի եղբայրը Էմին փաշան, որը որպէս ոճրագործ բանտարկեցուցու. Ա. ի բէյի կողմէ. այդ բէյը, բռնութեամբ շրջաւոր լինելով 3 հալի գիւղեր, երբ բանտարկւած էր, հայ գիւղացիները հաւատալով Ա. ի բէյի արդարադատութեան վրայ բողոքող բոլոր մի գիւղացին վայելին իրենց դրուած գիւղերը ետ պահանջելով ի հարկէ այդ բողոքը ոչ մէկ կարեւորութիւն չստացաւ և Էմին փաշան խոշոր գումար մը կաշառք տալով, ազատեցաւ բանտէն և պատուով զրկեցաւ իր ահլը, կիսատ մնայած չարագործութիւնները շարունակելու :

Հայերը յատկապէս գիւղացին Պոյիս . . . արդարութիւն պահանջելով, երբ Էմին փաշան այդ խնդրի մասին հրահանջած գիւղացի կուսակալին, վերջինս հետեւեալ պատասխանը տաւ « կարեւորութիւն մի տար, քիչ արդատ պահութենէ որ ազատեցի, հայերու ճանկը չեմ ձգեր. ևս հոս չեկաւ հայերը քահանայացիներ » : Ահա ասիկ այս արդարագործ գործելակերպի վրա հիմնւած Ա. ի բէյը, առաջնորդական տեղապահի միջոցաւ լար կողարկել Գաշ-

Նակցական ղեկավարներուն, դուրս դալ երկրէն, զուր տեղը արիւնահեղութեան պատճառ չի դառնալ, խոտանալով քանի մը ամսան մէջ վանը Բարիդի վերածել . . . և իրականացնել մեծամեծ ուէֆօրմներ, իր սիրելի ժողովրդի դրութիւնը բարւոքելու համար . . . միայն թէ, յեղափոխական ղեկավարները երկրէն դուրս գնային . . . գեղեցիկ խոտումներ, որոնք սակայն, չէին յարմարեր Ա. ի բէյին . . .

Որոշ չափով յաջողութիւն գտած հայ — քրդական յարաբերութիւնները լարելու մէջ, ձեռք զարկաւ իր հիմնական նպատակի իրագործմանը : Զի տեսնւած կատաղութեամբ, կազմակերպւած արշաւանք մը սկսաւ հայ գիւղացիութեան դէմ, զայն փճացնելու, անտեսապէս մեռցնելու որոշումով :

« Պախիկէ » ներու գանձումը դարձաւ օրինաւոր միջոցը, այդ հրէշային ծրագիրը իրագործելու համար : Ամենաշայտնի, անխիղճ թահախտարներու, զապալիէներու գաշաղան, սուտարաթիւ խմբեր ցուցան գաւառները, յետեւալ 12 — 18 տարւան սուբերը, մեկ անգամէն, անհետակարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ գանձելու հաւար : Պատկերացնել այդ վայրենի գաղաններու բոլոր արարքները, կատարած խեղճութիւնները, մարդկային կարողութենէ վեր է. ծեծ, հայհոյանք, բռնութիւններ, ամենասովորական երեւոյթներ էին դարձած . . . այդ հաշակաւոր թահախտարներու ծայրահեղ կամայականութեանց դատ մը դարձաւ հայկական գաւառները : Հետզհետէ իրարմէ աւելի քտամնեցուցիչ վայրագութիւններու բոթերը սկսան քաղաք հասնիլ :

Թահախտարներու վայրենի խառնուրդ, մեկ մէկ փորելի Ա. ի բէյեր, լնկած հայ գիւղերը, խիցին գիւղացու տեսցած բոլոր մը սերմնացանը, քչեցին քաղաք բերին

գիւղացու եզն ու կոլը, այծն ու ոչխարը, որոնք յանուն յետնեալ տուրքերու, ծախսեցան թուրքերու, իսկական արժէքի կէս և քառորդ գներով. յափշտակեցին գիւղացու սրպէս տեղաշոր գործածած վերջին բալասն ալ, մինչեւ տան հաստը գերանները, այո, տան գերանները... յանուն պետական տուրքերու գանձման... :

96 թւականի իսկական կրկնութիւնն էր, օրինական հողի վրա գրւած :

Եւ երեւակայել որ այս բոլորը՝ տեղի կ'ունենային այնպիսի ժամանակ մը, երբ նախընթաց տարին ամբողջ վաւարականի երկրագործական արդիւնաբերութիւնը հափազանց անբարեխաղ էր եղած, երբ վարի հայոց-ձորի ցանքսը ամբողջովին մուրը փծացուց, այն ժամանակ, երբ մեր ընկեր Սարգիսը, ժողովրդի գրութեան մասին կառկառէն կը գրէր, «... Առաւօտեան մարդն ու կինը, իրանց երէք երեխերով սար գնացին, տաւարի պէս, խոտ արածելու... » այո՛, ամբողջ գաւառներու ընակիչներ, լեռնային բանջարներով և խաչած խոտով իրենց դժբաղդ գոյութիւնը կը քաշքշէին... :

Բնական է որ այդ ծայրահեղ խոտութիւնները, յուսահատութեան հասցունէին գժբախտ գիւղացիութիւնը. ժողովրդը չմնաձ ինչ ընելը չէր գիտեր, ունէր ծայրահեղ յուսահատութեամբ տարած, կուղէին ռուսադաւանորթին ընդունել, ինչպէս ամբողջ Կառկառի ժողովուրդը, որ եւ այդ նպատակով մարդիկ ուղարկած էր Բաղէշ, Ռուսական ֆոնսլալի. ակնոր տրամադրութիւններուն ծանօթանալու. կարծելով թէ այդ միջոցով վերջ պիտի ստանային իրենց ծով տառապանքները. շատ գիւղերու ընակիչներ, իրենց գաւառիկ տները ձգած, քաղաք թափեցան, փրթուչ մը հաց մուրալու, սովալուկ

լաւաններուն համար, իսկ եղան գիւղեր, ինչպէս X ք, որ այլեւս անկարող տանելու տանջանքները, ծեծերը, իրենց կանանց բռնաբարութիւնը՝ գիւղացին հայ ֆեղափոխական Դաշնակցութեան կ. կօմիտէին. թոյլտուութիւն խնդրելով ջարդել արորելու բուռ մը զարթիւնները, որոնք այլեւ բան չըձգեցին որ չի կատարէին իրենց գլխուն, ի միջի այլոց կը գրէին, « ոչ նամուս ի մնացէ, ոչ պատիւ, հէ՛ր խամբերենք »... :

Ճարահատ Հայոց-ձորի և Կաւաչի գիւղացիութիւնը, ճիւն ձմրան, տոբաբերիկ, հաղիւ թափթփած ցնցոտիներով ծածկած իրենց մերկութիւնը, ճիժ ու պժերով, հարս ու պառաւով քաղաք թափեցան բողոքելու թահախտարներու և անկշտու՛մ զարթիւններու չարագործութիւններու դէմ, կառավարութեան ? և երոպական հիւպատոսներուն :

Մօտ 30 գիւղերու բէսերը հաւաքաբար, բողոք՝ տեղեկագրով մը գիւղացին ֆրանսական և Ռուսական քօնփոխներուն ուր միառմի նշանակւած էր թահախտարներու և զարթիւններու կատարած անթիւ բռնաբարութիւնները, անորակելի խժգժութիւնները, անխիղճ քանակոծութիւնները, անասուններու գրաւումը, ու չնչին գներով ծախսելը. և այլն և այլն :

Ի հարկէ այս բոլոր աղաչանք խնդիրները ոչ մէկ հետեւանքի չը հասցուցին հայ գիւղացիութիւնը :

Հաղարաւոր ամբօթը, անօթի մերկ, վանա սաստիկ ձմրան ժամանակ, խումբ խումբ թափած եկեղեցիներու բակերու մէջ, միամիտ հաւատքով արդարութիւն կապառէր... Այլ բէյէն : Փափկասիւրտ կառավարութիւնը, անկարող այդ տեղծութիւնը տեսնելու, ստիպեց գիւղացիութիւնը, վերագաւառալ իրենց վերան գաւառիկ գիւղերը, սովաւահ ջարդւելու... :

« Աչքէ հեռու սրտէ հեռու » գիւղերը չէին միայն որ այդ հրէշի անօրինակ կատաղութեան զոհ էին դարձած . քաղաքն ալ երկարածիգ տարիներու « պախկիէ » ներու ծանրութեան տակ ընկճւած , միեւնոյն հալածանքին ենթակա էր : Այլ ևս սովորական երեւոյթ մէր դարձած , ամբողջ թաղերու յանկարծական պաշարումը . — որպէսզի տան իրեղէնները անեցիկ չի կրնան վախճնել — թահախտարներու և զարթեաներու խայտառակ արարքներն ու անդթութիւնները : Ամէն օր պաղարը լեցուն էր հայ տներէ խլած կահ կարասիներով , անկողիններ , բալասներ , կաթսաներ , խումորի տաշտեր , մինչեւ կաբանները , ուր կը ծախուէին յետնեալ տուրքերը դանձելու համար :

Այդ գեռ բաւական չէր , Այլ բէշի հրամանով , բաւական չի համարելով տներու ամենաշնչին իրերը ծախելը , թահախտարները , փայտ կտրողներու հետ ինկան հայոց այգիները , եւ անխնա ցարդեցին պսղասու ծառերը , ու որպէս վառելիքիս ծախեցին . . . :

Վրդոված Եւրոպական հիւպատոսներու աչքերը կապելու համար , մէկ երկու փորձ ալ եղաւ քաղաքի թըրքերէն « պախկիէ » ները հաւաքելու , նոյն միջոցներով . բայց երբ թահախտարները , տած թըրքական այգիները , մէկ երկու ծառեր կտրեցին , թուրք կանաչք ահագին բաղմունքեամբ շրջապատեցին այդ գաղանները , և փառաւոր ծեծով մը փախցուցին :

Հարկաւոր է ըսել թէ երկրորդ փորձ մը այլեւս չեղաւ թուրքերուն . մինչդեռ հայերու նկատմամբ նոյն խնայողութիւնները անարգել շարունակեցան : 3 — 4 ամուս ընթացքի մէջ Վասպուրականի ամտեսութիւնը կործանեցաւ , Ալիւրի և Բերդակի պէս քիչ թէ շատ ապահոված մեծ գիւղերն ալ ամբողջովին խրեցան սալափի մէջ , մի-

այն Նոր գիւղը 89 տուն բնակչով , 18,224 զրուշ սալափ վերցուց , գիւղ մը՝ որ նախորդ տարիները , շատ աննշան գումար մը միայն սալափ կը վերցնէր . բացի այն ցնասները ուրեմն որ Նոր գիւղը ունեցաւ յետնեալ տուրքի հաշարման պատճառով , առած սալափի համար աշնան շահ վճարելու էր 45,436 զրուշ , ի հարկէ չի հաշուած սալափ առնւած մայր գումար 18,224 զրուշը :

Այլ բէշի պէս հանձարեղ հայատեսցը , ի հարկէ չէր նեղւելու , միջոցներ գտնելու մէջ , առելի հայ տարրը վերջնականապէս տրորելու , փճացնելու : Անբաւական իր ըրածով , վարպետ մանովրով մը հայ գիւղացիութիւնէն ուղեց խել ապագային իրենց հողերը վերստին գրաւելու հնարաւորութիւնը : 96 ի կոտորածի , ալան թալանի ժամանակին , Ատիլճէվաղի և Արճէշի հայաշատ շրջանները , մեծամասնութեամբ դատարկեցան . հայ գիւղացիութեան մեծագոյն մասը , գաղթեց արտասահման (Ռուսաստան) մնացեալներէ շատերը ձգած իրենց սեփականութիւնները , կեդրոնաւոր գաւառները տեղափոխեցան , իսկ այնտեղ մնացած բոլոր մը ժողովուրդն ալ դարձաւ իրականօրէն յայտնի քէօռ . Հիւսէյին փաշայի , Էմին փաշայի և այլ քըրդերու միբաղանները : Լքւած գիւղերու մեծ մասին մէջ քըրդեր տեղաւորեցան :

Այլ բէշը , որպէս թէ երկրի զարգացման նախանձախնդիր , սիրտը կոտորւած ? գիւղերու աւերակ վիճակը տեսնելէ , հեռագրեց Պոլիս , կարգադրութիւն մը խնդրելով այդ գիւղերու նկատմամբ , և անկէ կատանա հետեւեալ պատասխանը , « Թուրք գաղթականները , որոնք վերջերս կըրրում զրկւած էին , նպատակայարմար է այդ գիւղերու մէջ ,

Այլ բէշը ինքը , պատմած է այս հայ երեւելիներուն , որպէս սպառնաց իր արդարագաւառութեան ? . . . :

Այի բէյը , իր կատաղութիւնէն որոշ բաժին նաւ. հանեց

յեղափոխականներուն. լրտեսական ամբողջ բանակ մը ստա-
քեց, և դնահատելով Դաշնակցական ղեկավարներու գլուխ-
ները, չը տեսնած աստիճանի ամբարոյական լիթնուրդ մը
առաջացուց. քաղաքը դրաւ ամենախիստ հսկողութեան
տակ, զիշերները, — երբ յեղափոխականները խմբերով կը
փոխադրուէին տեղէ տեղ — ամբողջ փողոցները պահակ
ներով լեցուց, որոնք մինչև 30 — 40 հոգի երկար շղթա
մը կազմած, անընդհատ ման կուգային, երկար սանդուխ-
ներով, և պատրաստի նստի մամաններով, որ յեղափո-
խականները գտնածնուն պէս, ողջ ողջ աչքեն . . . ? մի-
ամիտ Սյի բէյը, հեշտ կը գտնէր արմատախիլ ընել յեղա-
փոխութիւնը, և ամբլումպով յայտարարած էր թէ երկու
շաբաթէն Դաշնակցական ղեկավարները պիտի . . . կախէ
այգեստանի ամենաբարձր ծառերէն . . . սակայն եթէ հեշտ
էր անպաշտպան գիւղացուն արտելը, փճացնելը, Սյի բէյը
Սղթամարի գէպըով հանդուցաւ որ բռնապետական մի-
ջոյները անկարող են հիմնովին վերացնելու յեղափոխա-
կան դադավարն ու յեղափոխականները, քանի յեղափոխա-
կան շարժման ծնունդ առող պայմանները կը շարունակուէին
դոյութիւն ունենալ ՝ Սյո, Սիթամարի գէպը, յոխորդա-
ցող Սյի բէյին մահացու հարած հասուց, Սարգիսի և իր
5 ընկերներու դէմ, 250 սուլարի, նոյնքան և աւելի
հետեւականներ, 2 կռուի վիրջին ձեւի թշխմանթ-
ներով, 7 առադաստանաւ, ծովէն և ցամաքէն շրջա-
պատած ափ մը կղզին, ամբողջ մէկ օր կռուելով, անկարող
գտնեցաւ յեղափոխական 6 զինուորները յաղթահարելու,
և խայտառակօրէն կորսողլուխ ետ վերադարձաւ իր կա-
տաղութիւնը թափելով Սիթամարա . . . եկեղեցիի նիւրա,
շոր զինուորները կողոպտեցին, տանելով մօտ 200 ոսկիի
արժէքով իրեղէններ ։

դուռնար մը կը բռնէ — միշտ չափը 60 զրշէն հաշուելով ։
Երեւակայել որ քէօռ Հիւսէին վաշան դեռ մէկն է այդ
բէկերէն, որոնց հաւաքական արմտիքի քանակը, ապա-
հովարար հսկայական մեծութեան մը կը հասնի, և այդ
ամբարած արմտիքի արդար բաժանումը մեծապէս պիտի
նպաստէր սովի չքանալուն :

Հայրենակիցներ

Նախքան մեր դաստիարակութեան ամփոփումը, արժէ եր-
կա խօսքով պարզել ներկա 907—908 տնտեսական դը-
րութիւնը, եւ մինչև այժմ ընդհանուր երեւոյթներու մասին
խօսեցա, ամփոփ դադարար մը տալի կարծեմ վաստակա-
կանի տնտեսական, հասարակական, քաղաքական կեանքի
մասին, յոյց տալի եւ մասնաւորապէս երկար կանդ առի
96 էն վերջ հակահայ հալածանքները եւ նամանաւանդ
Արի-բէյեան ժամանակաշրջանին յառաջացող ցած կորստա-
բեր հետեւանքները . դուք բոլորդ ալ քիչ թէ շատ կարո-
ղացաք դըրութիւնը պատկերացնել ձեր երեւակայութեան
մէջ, և թերեւս եկած էք և որոշ եզրակացութեան ։ Այդ
խառն պատճառները, որոնք թէև ըստ երեւոյթին իրար-
մէ անկախ, բայց իրականապէս սերտօրէն շաղկապած
իրարու, հեռզհեռէ քանդեցին երկրի տնտեսութիւնը,
առաջ բերին ներկա ճգնաժամային վիճակը ։ Բաւական չէ
ըսել թէ սով կա . պիտի և իմանալ թէ ի՞նչ վիճակի մէջ
է գիւղացիութիւնը, որ չի կրնար ուժգին կռիւ մղել այդ
չարիքի դէմ ։ Նս ստորեւ կը գտնուէ քանի մը օգրիւմաններ,
որոնք որաչապէս պիտի հիմնադրեն սովի դոյտութեան ի-
րաւունքը և միևնոյն ժամանակ բէլիէֆ կերպով պիտի
պատկերացնեն ներկա և 96 ի տնտեսական իրական դըր-
ութիւնը, որոնցմով ոչ իմ ընթերցողը իմքին կախող է որոշ
եզրակացութեան մը դալ ։

Ծանոթան

Կոտորածէն անմիջապէս առաջ ունէր .
Մարդ Կին Աղջիկ Տղա Գոմէշ Էդ Եղ Կով Հորդ Էշ Ոչխար
225 150 81 100 31 43 200 253 154 50 1500
Գութան Արօր ։
12 100

Գիւղացոյ տնային հարստութիւնը 6—7000 ոսկի,
եկեղեցիի զարդարանքներ 600 ոսկի ։ Կառավարական ձի-
աւոր և հետեւակ զօրքերու տարեկան ծախսն էր 12500
դրուշ ։

Կոտորածի անմիջական զոհերն ու թալանը
Մարդ Կին Աղջիկ Տղա Գոմէշ Էդ Եղ Կով Հորդ Էշ
105 1 1 2 ամբ . ամբ . ամբ . ամբ . ամբ .
Ոչխար Գութան Արօր ։
ամբ . ամբ . ամբ .

Գիւղը ինչպէս նաեւ եկեղեցին ամբողջովին թալան-
ւած ։
Անօթութիւնէ և զանազան հիւանդութիւններէ ինչպէս
նաեւ վախէ մեռան .

Մարդ Կին Աղջիկ Տղա
60 20 30 25
Ներկա վիճակ
Մարդ Կին Աղջիկ Տղա Գոմէշ Էդ Եղ Կով Հորդ Էշ Ոչխար
114 115 79 83 — 4 30 43 10 6 80
Գութան Արօր ։
— 15

Գիւղացոյ տնային հարստութիւնը 400 ոսկի . կառա-
վարական ձիաւոր և հետեւակ զօրքերու տարեկան ծախս
ունի 15,060 դրուշ ։

II

Կենդանանց

Կոտորածէն անմիջապէս առաջ ունէր

Մարդ Կին Աղջիկ Տղա Գոմէշ Էգ Եղ Կով Հորդ Էշ Ոչխար

64 51 29 41 15 3 61 42 38 18 500

Գառ Գութան Արօր :

258 7 30

Գիւղացոց անայլին հարստութիւնը 3500 ոսկի . ե-
կեղեցին 580 ոսկու զարդեղէն ունէր : Կառավարական
ձխաւոր և հետեւակ զօրքերու տարեկան ծախսն էր 1175
ղրուշ :

Կոտորածի անմիջական զոհերն ու թալանը

Մարդ Կին Աղջիկ Տղա Գոմէշ Էգ Եղ Կով Հորդ Էշ

9 — — — ամբ. ամբ. ամբ. ամբ. ամբ. ամբ.

Ոչխար Գառ Գութան Արօր :

ամբ. ամբ. ամբ. ամբ.

Գիւղը ինչպէս նաև եկեղեցիին տնտեսութիւնն ած :

Կոտորածէ հետեւանքով

Անօթութիւնէ և զանազան հիւանդութիւններէ կարճ
ժամանակի մէջ մեռան .

Մարդ Կին Աղջիկ Տղա :

10 21 20 28

Ներկա վիճակ

Մարդ Կին Աղջիկ Տղա Գոմէշ Էգ Եղ Կով Հորդ Էշ Ոչխար

55 54 40 44 8 1 32 9 8 8 200

Գառ Գութան Արօր :

88 2 15

Գիւղացոց անայլին հարստութիւնը 150 ոսկի :

Կառավարական ձխաւոր և հետեւակ զօրքերու տարե-
կան ծախս ունի 2445 զրուշ :

ՆԱԿԵ	ԾԱԿԹ ՎԱՍՏԱՐՏ	ՑՈՂ	ՆԱԿԻԺ	ԵԳՂՆԱՑ -ԳՐԱՍ ՑՈՂ ՎԱՐՈՊ	ԵԳՂՆԱԿԻ ՑՈՂ ԴԱՌՈՒԿ	ԵԳՂՆԱԿԻ ՑՈՂ ԴԱՌՈՒԿ	ՍԱԼԱՏ ՎԵՐՅՆՈՂ			ՇՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱՏՈՒԹԻՒՆ													ՆՈՑԳՂԱԿԱՆ ԶԷ	ՆՈՑԳՂԱԿԱՆ ԶԷ	ԺԿԵՐԱԿԱՆ ԶԷ	ԺԿԵՐԱԿԱՆ ԶԷ	ԺԿԵՐԱԿԱՆ ԶԷ	ԺԿԵՐԱԿԱՆ ԶԷ																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
							ԴԱՍԱԿԱՆ	ԴՈՏ ՓՈՏ ԿՐՈՒՄ	ԵԳՂԻ ԿՐՈՒՄ	ԵՂՆԱԿ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ							ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	ԿՐՈՒՄ	

96 էն առաջւա գիւղացիութեան տնտեսական գրութիւնը, որով հազիւ հազ հնարաւորութիւն ունէին իրենց կեանքը քարշ տալու, և նեքկա վիճակի մէջ, ահագին տարբերութիւն մը կա:

Մինչդէռ 96 թւականին 12 գութան և 34 գոմէշ ու 200 եղ ունէր Յւստանը, իր երկրագործական աշխատանքները կատարելու, ներկայիս ոչ մէկ գութան, ոչ մէկ գոմէշ, և միայն 30 եղ ունի. հասկանալի բան է որ Վինչընէրու այս ծայրահեղ նւազութիւնը, կանգրագառնա ուժգնօրէն տնտեսական կեանքի վրա, քանի որ եղներն ու գոմէշներն ին որ կը կատարեն մեծագոյն մասը գիւղացու երկրագործական աշխատանքներուն: Մինչդէռ գիւղացու հարստութիւնը սարսափելի անկում մը կը կրէ մօտաւորապէս 8 անգամ նւազելով, այդ նոյն համեմատութեամբ ալ չի պակսիր գիւղացու տուրքը, որը նախկին գրութեան և տրւած տուրքին հետ համեմատած չափազանց շատ ու զգալի է. մանաւանդ եթէ հաշուելու լինիր և մնացած պահիկաները:

Ահաւասիկ վառպուրականի բարեկեցիկ հոմարած շրջաններէն Արճակ և մասամբ թիմար գաւառներու գիւղերէն 24 հատի տնտեսական մանրամասն վիճակացոյցը. իրար տակ շարած չոր թւանշանները, պերճախօսօրէն կը պատկերեն գրութիւնը: Արժէ քիչ երկար խօսիլ այս շատ հետաքրքիր, և բարեխիղճ ուսումնասիրութեան վրա:

Ամենէն շատ աչքի զարնող երեւոյթը այն խղճալի հողամասն է, որ 1526 տան կիշիա, ընդհանուր հաշւով 24 գիւղերու վարելահողերը 12130 չափ տարածութիւն ունին. հազիւ թէ, եթէ հաւասար բաժնւէր ամբողջ 12130 չափի տարածութեան հողը, ամէն մէկ ընտանիքի 8 չափ վարելահող իյնար, ի նկատի ունենալով այն պարտական ալ որ հո-

դերու մէկ մտար միշտ անդործածելի կը մնա հանդէսէրու համար, պիտի ելթագորել ուրեմն որ ամէն մէկ ընտանիք իրար հաւասար հաշուելով հազիւ 5 — 6 չափ տարածութեան տըրտմող լինի վարելահող կունենա պարբերաբար գործածելու։ Իսկ երկրագործ ընտանիքի համար, երբ նոսմանաւանդ պետական և կողմնակի հաղար ու մէկ համայնակուլ տուրքեր, ու հարկեր կան վճարուելու, շատ անբաւարար արգելնաւորութիւն մը պիտի ունենա միմիայն 6 չափով։ Այդ գեռ ինքնին մեծ բաղդաւորութիւն մը պիտի համարուէր, եթէ իրականորէն այդքանն ալ ունենար ամէն մէկ գիւղական տուն։

Մենք շատ լաւ գիտենք որ գիւղերու մէջ հողերը, առհասարակ կեդրոնացած կը լինին հարուստներու մօտ, իսկ գիւղացոյց ստաւր մեծամասնութիւնը հազիւ ամի մը հող կունենա։ 20—30 չափ հող ունեցող չնչին փոքրամասնութեան մօտ կա ստաւրաթիւ հողագործի գիւղացիութիւն մը, որը հազիւ 3 չափ հող ունի, գեռ մէկգիւ ձգած անտէր, որ բոլորովին հող չունին։

Թէեւ այս վիճակացոյցի մէջ, որոշապէս չէ գրած հարուստներու միջնակարգերու և աղքատներու թւերը, բայց իրենց կարողութիւններէն բացորոշաբար կարելի է եզրակացնել ամէն մէկ դասակարգի քանակը։

Ամբողջ 1526 տունէն հազիւ 72 ը. հարաւորութիւն և միջոց ունին իրենց ապրուստը ապահովելէ վերջ, հաց ծախելու, 1454 տունը հաց գնելու ստիպելով է, որոնց հետ և խառն են 652 բոլորովին սովեալները, ուրեմն 1454 տունը հնարաւորութիւն չունի երկրագործութեամբ իր ապրուստը ապահովելու։ Ի՞նչու. գլխաւոր պատճառը հողի պակասութիւնն է, աղքատները որոնց հողաբաժինը հազիւ 3 չափի կը հասնի, և միջնակարգինը, մօտաւորապէս 10 չափ, ինքնին անբաւարար են ահադին մեծամասնութիւն

կազմող աղքատ գիւղացիութեան երկրագործական կարիքներուն համար։ Երկրորդ աչքի զարնող երեւոյթը գիւղատնտեսական անհրաժեշտ պարագաներու շատ զգալի պակասութիւնը։

1526 տունէն բոլորովին հողաւորի են 66 ը. եղ ու վարելու գործիք չունեցողներն են 541, խակական սովեալներն են 652, և կթան չունեցողներն են 269։

Պատկերը լիակատար կը լինի, եթէ ի նկատի ունենանք և սալափը. 1526 տունէն 888 կամ 55% ը, սալափ կը վերցնեն միջին հաշուով 7 1/2 չափ տան գլխի, կամ $888 \times 7,5 = 6,660 \times 23 = 153,180$ գրուշ, որու փոխարէն տալու են քանի՞ը ամսան ընթացքին մէջ այդ գումարէն գուրս, որպէս զուտ շահ 246,420 գրուշ։

Այսպիսի պայմաններու մէջ ապրող ժողովուրդը, բնականորէն ենթակա է դարձած պարբերաբար կրկնող սովի, հետզհետէ աւելի ու աւելի անտեսապէս վիճակաւ փրկեալէն և հողեպէս ույլատեւելով, և քանի չիկան լորջ ձեռնարկներ, քանի չեն իրագործած անհրաժեշտ բեֆորմները, թէ անտեսական և թէ հասարակական ու քաղաքական կեանքի մէջ, ինչ խօսք որ սովը հետզհետէ աճելու է, քաջքայման գործը հոկայաքայլ զարգանալու է, մինչև որ ամբողջ գիւղացիութիւնը բացարձակապէս հողաւորի, իրականորէն բայտ դառնա սակաւաթիւ կաւածատէր բէյերու ու աղաներու։

Դասակարգութեան սկիզբէն երկու պատճառաբանութիւններու վրա հիմնաւորած էի սովի դոյութիւնը.

I Վասպուրականի ազգաբնակչութեան դաստիարակութիւնը իսկ ազգաբնակչութեան և անկէ առաջացած զգալի խտացումը կայսրեան։
Հետեւեալ պատճառներէ առաջացած.

Ա. Անապահովորքին եւ գրաւում գիւղերու .
Բ. Անապահովորքեան պատճառով ներհա-
զադր ծայրագաւառներէ դէպի կեդրոնամօտ
գաւառներ .

Գ. Արսաշադր .

Եւ

II հայկական հարցի գոյութիւնը, 96 ի կոտորա-
ծը, աշան քաղանը, քուրք պետութեան
սխալներէն հաշտանիք հայ տարրի դէմ գայն
բնացնելու նպատակով :

Ես աստիճանաբար, թէեւ շատ համառօտ, պարզեցի
այդ հարցերու էութիւնը, զանոնք յառաջացնող պատ-
ճառները . ես յայց տի, որ թէեւ վատաբերականը իր
ազդեանակցութեամբ թիւի համեմատութեամբ առատ հող
ունի, բայց հայը հողագործի, չի կրնար իր անտեսութիւնը
ազատել, մինչդեռ քիւրտ ազդեանակցութիւնը, գրեթէ
հաւասար հայ տարրին, մօտաւորապէս արեւել հողերու $\frac{6}{8}$ ը
տիրապետած է . որ շնորհիւ տիրող միջնադարեան առատա-
կան կարգերու հայը պարտաւորւած է ծառայել միաժամա-
նակ երկու տէրերու, կառավարութեան և թուրք բէյերու :

Ես նմանապէս յայց տի որ անապահովութիւնը և բռնի
գրաւումները հողերու և ամբողջ գիւղերու, կատարւած
կառավարութեան աչքին առաջ, անոր թողլուութեամբ
եթէ ոչ խորհրդակցութեամբ, առաջ է եկած կառավարու-
թեան անհող և թշնամական վերաբերմունքին դէպի հայ
ժողովուրդը, նոյնպէս երկիրը գառարկող արտագաղթը
յառաջ եկաւ թուրքական հայահալած քաղաքականութիւ-
նէն իսկ հայկական կոտորածները ու արեւն թաւանը թուրք
կառավարութեան անմեղական հրամանով ու դորձակցու-

թեամբ տեղի տնեցած, ամենափայլուն ապացոյցներն են
թաւր կառավարութեան բնաջնջման ծրագրին :

Ուրեմն եզրափակելով համարձակ կարող ենք ըսել
առանձ սխալելու, որ սովի հիմնական և ամենագլխաւոր
պատճառը, թուրքական կառավարութեան սխալման-
թիւր հարածանքն է հայ տարրի դէմ, բոլոր միտ ըստ ե-
րեւոյթին անկախ պատճառները ծնող, և զարգացնող եղած
է թուրքական քաղաքականութիւնը, թուրք պետութեան
թշնամական վերաբերմունքը : Ճիշտ է նախքան հայկա-
կան հարցի ծագումը հայ իրականութիւնը ոչինչով լաւ չէ
եղած ներկա դրութիւնէն, բայց այդ յառաջացած էր ա-
ւելի կառավարութեան անկազմակերպ, թուրք, անուժ վի-
ճակէն, ինչպէս նաեւ թուրքական կառավարչական ձեւի
արդէն պատական դարձած պաշխուրդակութիւնէն, իսկ
1876 էն առթիւն, գրութեան սխալման թուրք վատթարա-
ցումը եղած է կառավարութեան իսկ ծրագրով ու ջան-
կութեամբ :

Սովը, ներքին դառառներու մէջ, բնական, պատա-
հական չարիք մը չէ, այլ արդիւնք կառավարութեան հե-
տեւորական աշխատանքներուն, աններելի զաղանային մի-
ջոյններուն, արեւոտական սով առաջացնելու : Միակ պա-
տասխանատուն ներկա համատարած սովին թուրքական
բռնակալ կառավարութիւնն է . համիտեան արնոտ բէժիւնը
որ դեղեցիկ երկիրը վերածեց անապատի :

Այդ նպատակով եղած բոլոր հրէշային և այլանդակ
արնոտ աշխատանքները, 19 երայդ դարու պատմու-
թիւնը ազտեղող Մեծ մարդասպանի սարքած անօրինա-
կելի մատայական կոտորածները, բացառիկ օրէնքները,
ամբողջ հայ անտեսութեան փճացումը, դրուխ չի կրցան
բերել հայու վերջնական կորուստը : Ազգային դիմագրա-

կան ուժը հայուն, երկարատե դարեր շարունակ ծեծւած, պողպատի ուժգնութեամբ գլխադրուեց բոլոր խելագար, վայրենի հարսածներուն, բոլոր միջոցները, անուժեղ տնրեցան ջնջելու ազդ մը, որ իր կենսունակութեամբ, իր պատմական ճկունութեամբ, տարաւ բոլոր հալածանքները, բոլոր սարսափները, մինչև գլխադրեց 20 երորդ դարը և Օսմանեան երկրի Սահմանադրութիւնը, որու համար հայը ազգային այնքան տառապեցաւ, հալածուեցաւ, որու համար ծով արևն թափեց

Եւ Օսմանեան հայրենիքի Սահմանադրութիւնը, հայկական արեան մէջ մկրտած, հրապարակ եկաւ, երկրի անտեսական քաղաքական կեանքը բարենորոգելու, հայրենիքը գնելու քաղաքակրթութեան, յառաջգլխութեան ճանքուն վրա :

Ամբողջացած ուսումնասիրութիւն մը տալու յաւակնութեան շահ հեռու եմ : Առօրի առօրի կարդացածքս մէկ դասախօսութիւնը քիչ քննարծակելով կը ներկայացնեմ հասարակութեան : Հայ կեանքը, այնքան քիչ է ուսումնասիրած, որ այս քերի գործը իսկ, բաւական յոյս կը սփռէ ներքին զաւառներու հայկական ճիշտական ու քաղաքական կեանքի սեւ իրականութեան վրա :

Տեխնիկական-սոցալական անյարմարութեան, նոր սխեսակ գրաշարներու անփորձութեան պատճառով յառաջացած սխալները այնքան քաղաքիս են, որ նոյն իսկ հնարաւորութիւն չունինք առանձին կերպով ուղղելու :

ՄԱՆԽԱՍ

4m.

1. ՆԵՐԿԱ ՍՈՎԸ ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ	702.	ՓԲ.
2. ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԿ ԻՒՆ ՍՊԱՌՈՂԱԿԱՆ ԸՆԿ.	4.	—
	—	20.

Շուտով լոյս կը տեսնեն

Վրդանէս Փալիազեանի

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ գրոյիչը

Կը պատրաստուին ուրիշ աշխատութիւններ

ԳԻՆՆ Է 4 ՂՐՇ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0393717

12.033